

Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. 1. rész*

A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége

1. Bevezetés. A szövegek vizsgálatának egyik lehetséges útja a szövegtípusok vizsgálata, amelynek évtizedek során számos megközelítési módja alakult ki. Ezek a megközelítések nagyban függenek attól, hogy hogyan tekintünk a szövegekre és a szövegtípusokra. Jelen tanulmány kettős célkitűzést fogalmaz meg: egyrészt felvázolja a szövegtípusok funkcionális kognitív megközelítési lehetőségét. Másrészt fő célja, hogy egy konkrét szövegtípus, adott esetben a 16–17. századi orvosi recept részletes elemzésén keresztül szemléltesse az elmélet működését és elemzési potenciálját.

Ezen célkitűzések mentén a tanulmány kitér a szövegtípusok néhány főbb elméleti kérdésére, valamint a funkcionális kognitív megközelítésére (2.). Ezt követően ismerteti az elemzés anyagát és módszerét (3.), majd a 16–17. századi orvosi diskurzustartomány főbb jellemzőit és szociokulturális háttérét (4.). A legerjedelmesebb (5.) fejezet mutatja be a 16–17. századi receptek funkcionális szemléletű szöveg-, illetve diskurzustipológiai elemzését, amelyet egy mai nyelvhasználók körében végzett empirikus kutatás is kiegészít. Ez a szövegtípus-aktiválás néhány aspektusát mutatja be (6.). Végezetül a tanulmány összegző és kitekintő gondolatokkal zárul (7.).

2. A szövegtípus funkcionális pragmatikai megközelítése. A szövegek vizsgálata a retorikai hagyománytól kezdve szorosan összekapcsolódik a szövegtípusok vizsgálatával. A modern kori (20. századi) szövegtani elméletekben is több megközelítési móddal találkozhatunk. HEINEMANN (2000b: 525–538) összefoglalásában négyféle tipológiát különít el: 1. A szignál típusú modellekben a formai-grammatikai jegyek és azoknak a szövegkoherenciával való összefüggései kerülnek előtérbe. 2. A szekvenciális és tartalomközpontú modellek a szituatív kontextus legfontosabb tényezőit (kontextuális fókusz) figyelembe véve állítják fel

* A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az OTKA K 100717 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni továbbá SIMON GÁBORnak a szövegtípus és a műfaj fogalmáról folytatott termékeny vitáinkat és az elméleti részhez fűzött megjegyzéseit.

klasszifikációjukat, elkülönítve a deskriptív, narratív, expozitív, argumentatív és instruktív szövegfajtákat. 3. Az ún. szituációs modellek uralkodóan pragmatikai tényezőket vesznek a csoportosítás alapjául. Így előtérbe kerülnek a beszélők viszonyai és a kommunikáció egyéb fontos tényezői. 4. Végezetül HEINEMANN megkülönbözteti a többsíkú modelleket, amelyek egyrészt kompatibilisek a mindennapi szövegmintákkal; másrészt a szövegeket több dimenzió mentén, komplex módon szemlélik; harmadrészt pedig fontos szempont a rugalmasság és a szövegtípusok egymással meglévő hálózati jellegű kapcsolata. A szövegvizsgálat és a szövegtípusok egyes modelljei nem problémamentesek, alapvetően más-más kiindulópont jellemzi őket, és ezektől eltérő megközelítési módok is elképzelhetőek. Az is megfigyelhető továbbá, hogy az egyes megközelítések számos kapcsolódási ponttal kötődhetnek egymáshoz. KOCSÁNY (1989, 2006) a szövegtípusok vizsgálatának irányait például a következőképpen jelöli ki: 1. történeti, 2. szociológiai, 3. kognitív-strukturális, továbbá 4. pragmatikai-funkcionális szövegtipológia. Ezek az irányok egymással szoros összefüggésben állnak, tudományköziséget és módszertani pluralizmust kívánnak meg, ahogy erre KOCSÁNY is utal.

Jelen tanulmány a tudományközi és módszertani pluralizmus elvével egyetértve, az orvosi diskurzustartományon (vö. *discourse domain*; TAAVITSAINEN–JUCKER 2010) belül mutatja be a 16–17. századi magyar orvosi recept szövegtipológiai jellemzőit. A szövegtipológiai elemzés tárgyát a kogníció és a kommunikáció felől közelíti meg, így alapvető szerepet kapnak a szövegek működésének társadalmi-kulturális alapjai. Az elméleti háttérrel a szövegtipológia és a pragmatika funkcionális kognitív szemléletű megközelítése adja (VERSCHUEREN 1999; TÁTRAI 2011), amely lehetővé teszi a nyelvhasználat-központú elemzést, valamint az egyes diszciplínák együttműködését.

A kognitív szemléletű szövegtipológiát alapvetően meghatározza, hogy a nyelvi kifejezéseket az elmék közötti interakcióban a világ fogalmi és jelentéstani megkonstruálási lehetőségének tekinti, valamint hogy a nyelv társas interakciókban kommunikatív célok mentén működik (vö. LANGACKER 1987; TOMASELLO 2002; STUKKER–SPOOREN–STEEN 2016). A szöveg ebben a keretben olyan értelmi egységnek tekinthető, amely egy összetett világrészletet képez le fogalmilag, többé-kevésbé konvencionizált nyelvi kifejezésekkel (TOLCSVAI NAGY 2006: 64). A szövegek egyrészt megragadhatók a nyelvi interakcióban létrehozott emberi produktumként; másrészt és egyidejűleg létrehozói és megértői folyamatként, műveletként értelmezhetők. Jellemző rájuk, hogy fizikailag valamilyen formában valósulnak meg (írott, beszélt stb.), egyediek, történeti jellegűek, jellegzetesek (hasonlítanak, illetve különböznek korábbi szövegektől), alapvetően spontánok, csak részben tudatosak, különböző mértékben összetettek, a jelentések valamilyen szerkezetben elrendezve jelennek meg bennük (vö. TOLCSVAI NAGY 2006: 73–75).

A szövegek egy adott kommunikatív helyzetben valamilyen szövegtípus megvalósulásaként jelennek meg (BAHTYIN 1988), aktíválva a résztvevőkben az adott kommunikatív eseményhez (*communicative event*; SWALES 1990: 45–58) szükséges szövegalkotási és -befogadási stratégiákat, és ennek részeként a szövegtípusról való tudást vagy annak egy részét. Kognitív megközelítésben a szövegtípusok tehát kognitív minták, sémák, amelyek egy bizonyos beszédhelyzethez,

beszédeseményhez kötődnek, abból kiindulva jönnek létre és működnek, majd a kommunikatív igényeknek megfelelően rögzülnek, konvencionálizálódnak, illetve változnak, alakulnak (TAAVITSAINEN 2001a: 139–140; KOCSÁNY 2006: 20–21; TOLCSVAI NAGY 2006: 67). A szövegtípusok ebben a felfogásban nem másodlagos kategóriák a szövegekhez képest, amelyek kizárólag egyfajta utólagos értelmezést vagy tudományos kutatást segítő „eszközként” értelmezhetők. A szövegtípus „proaktív” kategóriaként a megismerést, a fogalmi-nyelvi tájékozódást, az interakciót és a vele végrehajtható cselekvést alapvetően meghatározó és segítő koncepció és tudás (l. bővebben a műfajiság kapcsán SIMON 2016). Létrejöttében alapvető fontosságú az adott kommunikatív esemény, az abban részt vevők szándékai, igényei, elvárásai, mentális állapotai, valamint a cselekvés, amelyet az interakcióban a résztvevők végrehajtanak. Ezek a tényezők tehát alapvetőek a szövegtípusok működésében, meghatározzák ugyanis a szövegtípusok keletkezését, használatát, változását, öröklődését vagy eltűnését. Így például az ismétlődő kommunikatív események, a hasonló nyelvi megoldások egy-egy beszédhelyzetben, az emberek körül és velük zajló események megértése, feldolgozása és kategorizációja, valamint a hozzájuk kötődő attitűdök mind hozzájárulnak a szövegtípusok tudásként, sémaként való működéséhez, majd szöveg(ek)-ként való megvalósulásához.

A szövegtípusok létrejöttében és fennmaradásában tehát alapvetően fontos tényező a társadalmi-kommunikatív relevancia (HEINEMANN 2000a: 520), amely az egyes korokban változik, változhat. Így a társadalmi-kulturális közeg, a kommunikatív célok és igények alakulásának megfelelően a szövegtípusok is változ(hat)nak, eltűn(het)nek, újak keletkez(het)nek. A szövegtípusok tehát létrejöttükben és használatukban egyaránt történeti és társadalmi kategóriák (KOCSÁNY 2002: 59). Továbbá jellemző rájuk, hogy nem zárt szerkezetek, bizonyos jellemzőik az interakcióban a kommunikatív igényekhez kapcsolódóan még egy koron, kultúrán és egy beszélőhöz kötődően is különbözőképpen valósulnak meg, szoros összefüggést mutatva az ember megismerő és feldolgozó tevékenységével és kommunikatív szándékával. Ebből az is következik, hogy a szövegtípusok repertoárja az adott nyelv- és diskurzusközösségen belül nyitott halmazt alkot, amelyben a szövegtípusok egymással összekapcsolódva működnek (HEINEMANN 2000a; GÖRLACH 2004). A szövegtípusok tehát nem eleve és önmagukért léteznek, valamint nem adott kritériumrendszernek megfelelően épülnek fel, hanem lényegében a megismerés szerves összetevői, a kommunikatív eseményhez kötődően létrejövő és működő sematikus minták, amelyet egy diskurzusközösség kommunikatív igényei és céljai hoznak létre és működtetnek. A diskurzusközösség résztvevői többé-kevésbé egységes tudással rendelkeznek arról, hogy egy adott kommunikatív esemény jellemzően milyen cselekvés- és szövegtípusokkal kapcsolódik össze, és hogy a szövegtípus milyen tipikus jellemzőkkel (címke, szerkezetek, lexikális elvárások stb.) bír, milyen hallgatóságnak szól (SWALES 1990: 45–58). Ezek a jellemzők koronként és kultúránként (és akár konkrét kommunikatív eseményenként is) eltérőek lehetnek, ahogy erre jelen tanulmány is rámutat az orvosi recept példáján keresztül.

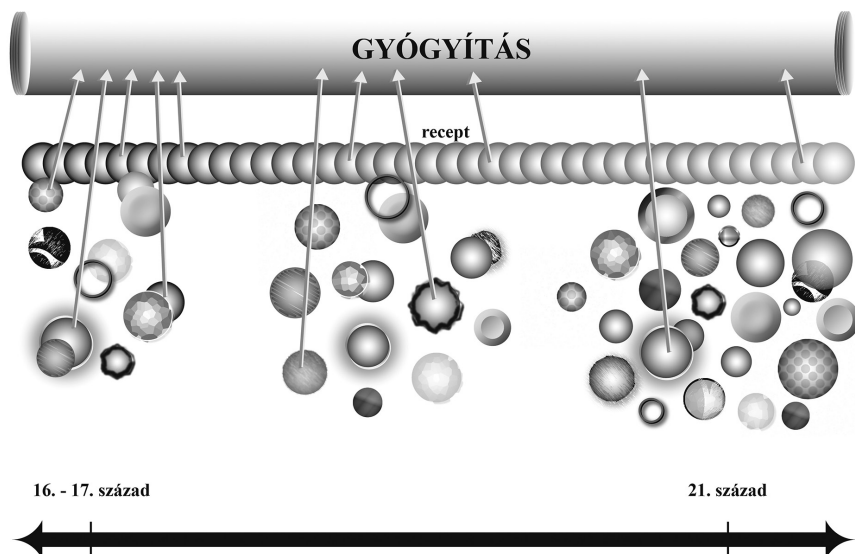
A szövegtípusok bemutatott komplexitásának megragadásához különösen alkalmasak a tudás reprezentálására és elrendezésére szolgáló forgatókönyv-elméletek. A forgatókönyvek a pszichológiában a mindennapi cselekvésekből, eseményekből leképezett, reprezentált és tárolt tudást jelentik. Azaz olyan szten-derdizált eseménysoroknak vagy szituációknak tekinthetők, amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történéseket, és ennek megfelelően „játsszák” szerepüket. A tudás olyan komplex formái, amelyek egy nyelvi interakció összetevőit tartalmazzák, beleértve az adott forgatókönyvhöz kapcsolódó ismereteket, eseményeket, a résztvevőket, a releváns eszközöket és az egyéni és a társadalmi cselekvés komplex viszonyait, valamint a hagyományozódott szövegmintázatokat egyaránt. Ilyen például az orvosi rendelőben a megérkezés, köszönés, a probléma felmérése, a vizsgálat, a további teendők megbeszélése, az elköszönés. A forgatókönyvek tartalmazzák a cselekvéssorokban résztvevőket (szerepek), a cselekvés hely- és időviszonyait, egyéb szükséges kellékeit és körülményeit (összetevők). Így az orvost, a beteget, az asszisztenst, a rendelőt, a számítógépet, a szükséges dokumentumokat stb. A forgatókönyv összetevőivel és szerepeivel szemben elvárások fogalmazódnak meg, azaz bizonyos feltételeknek meg kell felelniük. Elvárásainknak nem megfelelő például, ha az orvos a receptet egy fehér papírcetlire írja fel, hiszen tudjuk, hogy ezt a gyógyszerárban sem fogadják el. A forgatókönyv összetevői betöltendő helyekként funkcionálnak (megérkezés, leülés stb.), ugyanakkor az adott helyzetben rugalmasan működnek. Ha az orvosi rendelőbe azért megyünk, mert teljesen meggyógyultunk, és hogy elvigyük a táppénzes papírt, akkor számos eleme az említett összetevőknek kimarad, sőt az is lehet, hogy az orvossal csak minimális társalgást folytatunk, és elsősorban az asszisztens-nővel beszélünk. A forgatókönyvek tehát összetett, strukturált és rugalmas sémák, amelyek a tudásunk (beleértve háttértudásunkat is) működését szervezik, és a szöveglétrehozás és -befogadás során is fontos szerepet kapnak. Jellemző továbbá, hogy a cselekvéssorok egy-egy kimaradó elemére a komplex séma ismeretében is tudunk következtetni (l. bővebben FILLMORE 1977; SHANK–ABELSON 1977; NOTHDURFT 1986: 93–94; EYSENCK–KEANE 2003: 295–297).

A nyelvészetben a forgatókönyvek a nyelvi cselekvésekhez, eseményekhez kapcsolódó tudás leírásához, rendszerezéséhez, működéséhez kapcsolódnak. Ezek vonatkozhatnak a beszédaktusok és a szövegtípusok megragadására egyaránt (l. pl. PANTHER–THORNBURG 1997, 1998; BRDAR–SZABÓ–BRDAR 2009; KUNA 2011, 2016a). A forgatókönyvek azonban arra is rávilágítanak, hogy a tudás szerveződése többszörösen összetett jelenség. Nézzük a recept példáját. A fenti értelmezésnek megfelelően a recept mint szövegtípus egy forgatókönyv. A recepten belül megvalósuló beszédaktusok, mint például az utasítás maguk is komplex sémaként, forgatókönyvként értelmezhetők. A recept mint szövegtípus pedig a GYÓGYÍTÁS¹ forgatókönyvének egy-egy elemét dolgozza ki számos más, koronként eltérő szövegtípussal együtt. Ha ezt folyamatában nézzük, a recept és a gyógyítás alakulástörténetét láthatjuk. Ha egy szeletére koncentrálnunk, akkor az egyes korok orvosi diskurzustartományát írhatjuk le (vö. 1. ábra).

¹ A fogalmakat a kognitív nyelvészeti hagyományoknak megfelelően kiskapitálissal jelölöm.

1. ábra

A gyógyítás diskurzustartománya és a recept alakulástörténete

Az 1. ábra azt szemlélteti, hogy a GYÓGYÍTÁS folyamat, amelyhez az egyes korszakokban különböző cselekvések, tevékenységek és azokhoz kötődő kommunikatív esemény, valamint szövegtípus tartozik a társadalmi-kulturális igényeknek és tényezőknek megfelelően. A GYÓGYÍTÁSt, ahogy láthatjuk, végigkísérik jellemző szövegek és szövegtípusok bizonyos cselekvésekhez, beszédhelyzetekhez kötődően. Ilyen például a recept is, amely az egyes korokban folyamatosan létezik, és diskurzusbeli megvalósulása során él, illetve változik. Ebben a linearitásban fogható meg a recept története, egyes korszakait kiragadva pedig leírhatjuk a jellemzőit. Az ábra többi labdácskája a gyógyításhoz kapcsolódó egyéb szövegtípusokat szemlélteti, amelyek más kommunikatív eseményekhez, illetve igényekhez kötődnek. Ezek keletkeznek, változnak, eltűnnek, a használatban egymással összekapcsolódva léteznek. Az ábra azt is megmutatja, hogy a társadalmi-kulturális változások a gyógyításhoz kapcsolódó szövegtípusok számának a megugrásához vezetett. Így manapság többek között az intézményesítésnek és az internet elterjedésének köszönhetően sokkal több szövegtípus van jelen a gyógyító gyakorlatban, mint például a 16–17. században volt. Az 1. ábra a szövegtípusok számos aspektusát kiemeli: többek között a szövegtípusok beszédeseeményhez és az abban végrehajtott cselekvéshez való kötődését, változását, összekapcsolódását; a történetiség alapvető szerepét, a társas-kulturális háttérét.

Összegezve: a szövegtípus kognitív keretben egyszerre séma (tudás) és a séma megvalósulása (működés). Fontos kiemelni, hogy a komplex séma (forgatókönyv) rugalmas, és a társas-kommunikatív cselekvésben jön létre, kommunikációs megvalósulások révén öröklődik, illetve változik. Ezen megmaradó, illetőleg változó tulajdonságok és mintázatok révén értelmezhető egy szövegtípus története.

A receptnek mint szövegtípusnak a történetét például az egyes korok, kultúrák forгатókönyveinek sorozatával ragadhatjuk meg (vö. 1. ábra, erről l. bővebben KUNA 2009, 2011, 2012b). Az egyes forгатókönyvek egyben kulturális lenyomatok is, alapvetően meghatározzák a vizsgált kor kommunikációs igényei és szociokulturális tényezői. Így például a fenti receptes példára visszatérve: a 19. század végén és a 20. század elején egyáltalán nem volt meglepő, ha az orvos fehér cetliszerű lapra írta a receptet. Erről árulkodik az 1897-es Gyógyszerkönyv bejegyzése: „egy papírszeletnek mindkét oldalára vény ne irassék [sic!]” (BÓKAY 1897: 5). A példa szemléletesen igazolja, hogy a beszédesemények és a róluk való sematikus tudás kizárólag a kontextuális tényezők bevonásával értelmezhetők. Ha pedig nem az értelmezői, hanem a létrehozói oldalról közelítünk, akkor alapvetően ezen tényezők révén jön létre, aktualizálódik a szövegtípus. Fontos továbbá, hogy a szövegtípus egyéni és közösségi tudás egyszerre, és mindkét viszonylatban rugalmasan (csak ritkán kizárólagosan) aktualizálódik és változik. Továbbá érdemes kiemelni, hogy a szövegtípus nem másodlagos képződmény a szöveghez képest, hanem a megismerés fontos eleme. SIMON (2016: 5) megfogalmazásában: „a szövegtípus a diskurzusban aktualizálódva létezik, de a nyelvet használó elme kategóriája”.

A tanulmány további részében a 16–17. századi recept elemzésen keresztül mutatom be a szövegtipológia kognitív megközelítési lehetőségeit.

3. Az orvosi recept szövegtipológiai vizsgálatának anyaga és módszere.

A vizsgálat anyagát reprezentatív receptgyűjtemények, herbáriumok és orvosi könyvek adják a magyar orvosi nyelv kezdeti szakaszából (16–17. század). Húsz kéziratot és három nyomtatványt elemeztem összességében (vö. KUNA 2011), amelyek közül azonban ebben a tanulmányban csak azokat jelölöm forrásként, amelyekből példát hozok. Jelen kutatás alapját így az eredeti kéziratok, nyomtatványok és azok megbízható utányomatai, átiratai, esetleges digitális feldolgozásai képezik. Az idézett példák az utónyomatokból származnak, és azokra hivatkozom következetesen a címek rövidítéseivel és a receptszámokkal. Az átirásban mai elveket érvényesítek, mivel az egyes források átiratai nagyon különbözőek. Ezek egységes kezelésében nagy segítséget fog nyújtani a Magyar Orvosi Nyelv Korpusza, amelynek első szakasza készülöben van (KUNA 2016b; KUNA–KOC SIS–LUDÁNYI megj. a.).

Az anyag jellegéből adódóan a kutatásra elsősorban kvalitatív módszerek jellemzők. Az orvosi recept szövegtipológiai elemzése, az egyes jellemző tulajdonságok és a funkcionális egységek leírása több mint 10 000 recept alapján történt. Ennek eredményeit az 5. fejezetben mutatom be. Az egyes funkcionális egységek vizsgálata során, elsősorban a meggyőzés elemzésénél több módszert is alkalmaztam. Elvégeztem a meggyőző funkció nyelvi kódolását, ezek validálása nyolc pszichológia szakos hallgató segítségével történt. A kódok véglegesítését követően 6877 receptben az Atlas.ti 7 kvalitatív szoftverrel elemeztem a meggyőzés nyelvi reprezentációit (l. bővebben KUNA 2015). A nagyobb, közel ezer ívrétnyi terjedelmű Ars Medica digitális változatában (AM.) a meggyőzéshez kapcsolódó tokeneket, azok frekvenciáját és mintázatait is leírtam (vö. KUNA 2014, 2015).

Az egyes funkcionális egységek vizsgálatakor empirikus felmérés is készült, amely a szövegtípus forgatókönyvként való értelmezésének egyfajta tesztelésé-
ként is értelmezhető. A felmérés azt vizsgálja, hogy melyek a korai orvosi recept-
nek azok a tartalmi-funkcionális részei, amelyek a mai beszélőkben a leginkább
alkalmasak a szövegtípus forgatókönyvének egészét előhívni.

**4. A 16–17. századi magyar orvoslás szociokulturális tényezői és diskur-
zusközösségei.** A szövegtípusok vizsgálatában alapvető szerepet kap a szövegtí-
pus szociokulturális meghatározottsága (l. 2. fejezet), így ebben a fejezetben rövi-
den összefoglalom a 16–17. századi orvoslás társas-kulturális tényezőit.

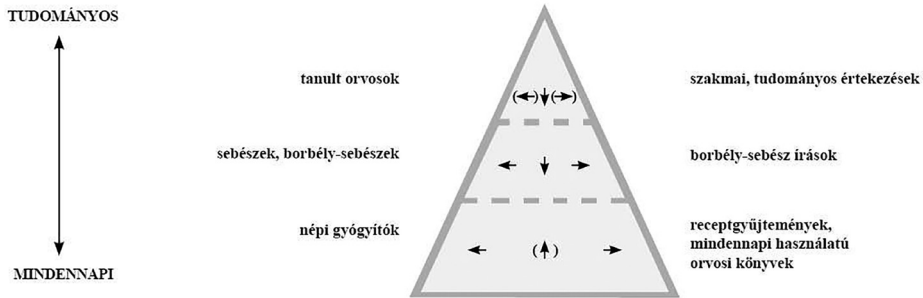
A megjelölt időszakban az orvoslásra nagyfokú heterogenitás jellemző: tovább
élnek az antik és az arab medicina hagyományai, ugyanakkor kiemelkedő szerepet
kap a népi gyógyítás is, ami általában empirikus tapasztalatokon és hiedelmeken
alapul. Nem elhanyagolható továbbá az istenhit szerepe sem (vö. BENKE 2007).
Meghatározó tényező az is, hogy a gyógyítás egyszerre tudomány és gyakorlati te-
vékenység, amelyben a nép széles rétege érintett. Ennek, valamint a humanizmus, a
reformáció törekvéseinek és a könyvnyomtatás terjedésének köszönhető, hogy a 15.
századtól egyre nagyobb számban jelennek meg a latin mellett az anyanyelven írt
orvosi szövegek is. Ez együtt járt az orvosi diskurzus kiszélesedésével, a laikusok be-
vontásával, valamint az orvosi szöveghagyomány átalakulásával is (vö. TAAVITSAI-
NEN–PAHTA 2004), ami a receptek stilisztikai jellemzőit is nagyban meghatározza.

A fenti folyamatok az *ars* és a *vulgus* közötti jelentésmegoszláshoz vezetnek:
a latin nyelv a tudományos és a szakmai kommunikációban, az anyanyelv pedig
a széles körű ismeretterjesztésben kap központi szerepet. Az anyanyelven megje-
lenő összefoglaló orvosi szövegek gyakran idegen nyelvű tudományos(abb) igényű
munkákon alapulnak, aminek következtében számos klasszikus diskurzusminta
épül be (eltérő mértékben átalakulva) az anyanyelvű orvosi kommunikációba. Az
anyanyelvűség számos szociokulturálisan meghatározott stilisztikai változást hoz
magával. Elsődlegesnek tekinthető, hogy a megnyilatkozó a tudásrepresentáció so-
rán egyszerűsít, a címzettek elvárásnormáihoz igazodik. Ez a szöveg minden szint-
jén megfigyelhető, így például az információk elrendezésében, a kifejtettség mérté-
kében, a terjedelemben, a szakszavak használatában és magyarázatában, az idegen
diskurzusminták követésében stb. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a megnyilat-
kozó eltérően reprezentálja a címzettjeivel való személyközi viszonyát, és így kije-
löli saját és a címzettek pozícióját. Mindez szoros összefüggést mutat az interakció
szakmai, illetve mindennapi jellegével. Ezen tényezők vizsgálatához a korabeli
gyógyítás és orvosi szöveghagyomány szerkezete szolgálhat alapul, amely megha-
tározza a vizsgált szövegek diskurzusközösségeit is, azaz azon emberek együttesét,
akiket szóbeli vagy írásbeli diskurzusgyakorlat tart össze (vö. BARTON 1994: 57).

A 2. ábra egyben és sematikusán mutatja be a 16–17. századi gyógyítók és az
orvosi szövegek rétegzettségét, valamint a gyógyításhoz kapcsolódó kommuniká-
ció irányait, azaz a gyógyítás diskurzusközösségeit. Rámutat továbbá ezeknek a
tudományos és a mindennapi használattal való összefüggéseire, és így szemlélteti
a korabeli orvoslás és az ehhez kötődő kommunikáció szociokulturális hátterének
legfőbb tényezőit.

2. ábra

Az orvoslás társadalmi rétegzettségének és szöveg hagyományának összefüggései a 16–17. században

A 2. ábráról leolvasható, hogy a korabeli orvoslás legszűkebb és legképzettebb rétegét a kevés számú tanult orvos és patikus alkotja, akik jellemzően királyi udvarokban és nagyobb városokban gyógyítanak. Ezt követi a céhes keretek között működő sebészek, borbély-sebészek köre, akik sebeket, sérüléseket látnak el, eret vágnak, köpölyöznek a nép szélesebb körében. A vegyes szakmai tudással rendelkező, legszélesebb „tömeget” ellátó réteget a népi gyógyítók alkotják. Ide sorolhatók a bábák, a füvesek, a tudós asszonyok, javasasszonyok, néző asszonyok, olajkárok, foghúzóok stb. (vö. HOPPÁL 1990; R. VÁRKONYI 1990). Az egyes rétegek természetesen nem választhatók el élesen egymástól.

A gyógyítók rétegzettsége szoros összefüggést mutat a korabeli szöveg-hagyománnyal (TAAVITSAINEN–PAHTA 2004: 14–15). A tudományos orvoslás jellemző dokumentumai a latin nyelvű értekezések, traktátok, amelyek a vizsgált korban ritkán jelennek meg vernakuláris nyelven. A magyar nyelvű szövegek szakmai színvonala nem egységes: „a magyar nyelvűség (anyanyelvűség) [...] akár nyomtatott, akár kéziratos művekről van szó, nem csupán választott előadási forma, hanem tartalmi meghatározó is. A magyar nyelv használata vagy a szerző alacsonyabb szintű műveltségére – latin nyelvben való járatlanságára –, vagy tudatos »ismeretterjesztő« szándékra mutat” (SZLATKY 1980: 131). A vernakularizáció tehát nagyban hozzájárul a szakmai szövegek egyszerűsítéséhez, a laikusok bevonásához, és ezzel a különböző „felhasználói” szintek megjelenéséhez.

A magyar nyelvű szövegek tehát eltérő színvonalúak lehetnek attól függően, hogy ki, kinek és milyen céllal írta őket. A legmagasabb szakmai színvonalat általában az egész test betegségét összefoglaló orvosi könyvek képezik, amelyek általában követik a hagyományozott diskurzusmintákat (pl. AM., PC.). Ezekre jellemző, hogy szerzőjük képzett személy, címzettjeiket pedig elsősorban az olvasni tudó, a nép körében gyógyítók alkotják (lefelé irányuló kommunikáció; l. a nyilatkat a 2. ábrán). Megfigyelhető tehát a szakmai kommunikáció számos sajátossága, mindamelllett az orvosi könyvek nyelvezete, az ismeretterjesztő célkitűzésnek megfelelően, általában könnyen érthető.

Szintén a szakmai kommunikáció részét képezik az elsősorban érvágáshoz, sebkezeléshez és a flastromok készítéséhez kötődő sebésziratok. Ezek általában az oldalirányú kommunikáció részei, tehát más sebészekhez szólnak, de a nép körében gyógyítók is lehetnek a címzettjei. Fontos megjegyezni, hogy a sebésziratok gyakran tartalmaznak egyéb recepteket, illetve az orvosi könyvekben és a mindennapi receptgyűjteményekben is számos sebészeti vonatkozású ismeretet olvasható. Ez a szövegek terjedésével, másolási és fordítási módjával, illetve az orvoslás rétegzettségével is szorosan összefügg. Rámutat továbbá arra, hogy az egyes rétegek nem válnak el élesen egymástól, és egymás viszonylatában értelmezhetők.

A legszélesebb réteget érintő orvosi témájú szövegek a mindennapi receptgyűjtemények, amelyek számos terápiás eljárást, gyógynövények hatásait rögzítő, flastromok készítésére vonatkozó recepteket tartalmaznak. Nem ritkán mindennapi teendőkhez kötődő (állatorvoslás, főzés, kertészkedés, méhészkedés stb.) ismeretek is fellelhetők bennük az orvosi vonatkozású szövegeken túl. Jellemzően válogatás, fordítás, másolás eredményei, és nem mutatnak egységes koncepciót. Fontos azonban itt is megjegyezni, hogy forrásaiktól, szerzőjüktől, a fordítás minőségétől függően szakmai színvonaluk nagymértékben eltérhet. Ezekre a receptgyűjteményekre jellemző, hogy gyakorlati célokat szolgálnak. Olykor naplófeljegyzések részeként található meg. Általában a nép szélesebb rétegében keletkeznek, mindennapi használatra szánják őket és másolatokban terjednek. Szerzői/másolói a nép műveltebb, írástudó rétegéből, míg címzettjei általában a nép szélesebb köréből kerültek ki. A receptgyűjteményekben az oldalirányú kommunikáció tekinthető elsődlegesnek (1. a 2. ábra nyilait). Ez megmutatkozik abban is, hogy a szövegek gyakran nem egy gyógyító személyhez, hanem magához a beteghez szólnak. Ezek a tényezők a receptgyűjtemények nyelvezetét is meghatározzák.

Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált korban a magyar nyelvű, gyógyításhoz kapcsolódó diskurzusközösségek komplex képet mutatnak. A szerzők eltérő szakmai tudással rendelkező, írástudó emberek. A címzettek körét ennél jóval nagyobb heterogenitás jellemzi: a komplexebb tudást reprezentáló orvosi könyvek elsősorban az olvasni tudó, gyógyításhoz értő személyeknek szólnak. A sebésziratok elsődleges címzettjei azok a sebészek, akik értenek az érvágáshoz, a sebek kezeléséhez és a flastromok készítéséhez. Végezetül a mindennapi receptgyűjtemények a nép széles rétegéhez szólnak, beleértve a gyógyítókat és magukat a beteget is. Az egyes szinteken tehát a tudományosság más-más foka figyelhető meg, amely a tudományos és a mindennapi kontinuumában fogható meg leginkább. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kommunikáció egyes rétegei és irányai nem választhatók el élesen, egymással szoros kapcsolatban állnak. Így minden szinten megfigyelhető a fenti tendenciák keveredése és eltérő mértékű eltolódása. Ugyanez érvényes a tudományos és a mindennapi kapcsolatára is, amely csak tendenciaszerűen értelmezhető fentről lefelé irányuló linearitásként. A kettő közötti viszony ennél jóval összetettebb, ami a nyelvi kidolgozottságban is megmutatkozik. Ennek jellegzetességeit az orvosi recepteken keresztül mutatom be.

5. A magyar orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. Az orvosi recept a vizsgált időszakban az orvosi szöveghagyomány minden szintjén megtalál-

ható (l. 2. ábra). Ez a fejezet a szövegtípus funkcionális és formai-szerkezeti jegyeit mutatja be a fentebb tárgyalt társadalmi és kulturális háttérrel összefüggésben. Az elemzésben különösen hangsúlyos szerepet kap a szövegtípus jellemzőinek pragmatikai megközelítése, továbbá a receptnek mint szövegtípusnak a forgatókönyve.

5.1. A recept, azaz a szövegtípus címkéje. A szövegtípusokra általában jellemző, hogy vannak címkeszerű elnevezései (*label*; SWALES 1990). A *recept* mint a szövegtípus címkéje a gyógyítói környezetben használt jelentéséből alakult ki. A *recipe* eredetileg a *recipere* igének a felszólító módú alakja volt, melynek jelentése: 'végy'. Ezt az utasítást használta az orvos, amikor a patikussal gyógyszert készített, rámutatva egy-egy hozzávalóra, hogy „Ezt vedd elő!”. Ezekből az előkészített hozzávalókból keverte össze a gyógyszerész a kívánt készítményt. A rendelésnek ezt a módját pálcás ordinációnak nevezzük (SZARVASHÁZI 1999: 21). A *recipe* felszólító igealak, illetve az ehhez kötődő felszólítás (utasítás) az esemény forgatókönyvének központi elemeként az egész beszédcselekmény megnevezése lett. A kezdetben ragozott igealak főnevesült és metonimikus címkéként magát az orvosi utasítást, később pedig általánosabban a 'hogyan csinál' funkció más eseteit is megnevezte. A magyar nyelvben viszonylag későn megjelenő *recept* szó (1787), a *receptum* (*est*) 'vettem, elkészítettem' latin kifejezésből ered, és a német *Rezept*-en keresztül került be nyelvünkbe. Ezzel válaszolt a patikus az orvos utasítására (TESz.). A *recipe* és változatai azonban jóval korábban megjelentek, az egyes nyelvjárásokban különböző változatokban már a 14. századtól adatolhatók (UMTsz.). A történeti szempontok bevonása ráirányítja a figyelmet arra, hogy a recept mai jelentései ('orvosi és konyhai recept', valamint 'megszokott eljárási mód'; vö. ÉKsz.²) egymással szorosan összefüggnek: konkrét szituációban felszólítás (E/1. és E/2. között) > felszólítás (instrukció – beszédaktus) > orvosi rendelőny > szövegtípus(ok) > 'hogyan csinál' funkció.

Ezek a jelentések tehát nem függetlenek egymástól, és a jelentés minden szintje jelen van a mai napig. Az orvosi rendelőny esetében ugyan a konkrét szituációban az orvos és a gyógyszerész távolabb került a térben egymástól, de a mai szakmai kommunikációban is a recept révén lépnek interakcióba. Az instrukció pedig a 'hogyan csinál' kommunikatív szándékhoz kötődően a szövegtípus fő beszédaktusa a mai napig (l. 5.3.2.; 6.). A nyelvészeti szakirodalom is ehhez a funkcióhoz kötve határozza meg a szövegtípust: WERLICH (1976: 40) meghatározásában a recept „olyan kommunikáció, amelyben valakinek megmondják, mit kell tenni”. GÖRLACH (1992: 745) az ételkészítésre vonatkozó instrukcióként definiálja, míg TAAVITSAINEN (2001b: 86) több területre is kiterjeszti: „Instrukció arra nézve, hogyan készítsünk el egy gyógyszert, egy ételt vagy valami háztartásban szükséges eszközt, például tintát”.

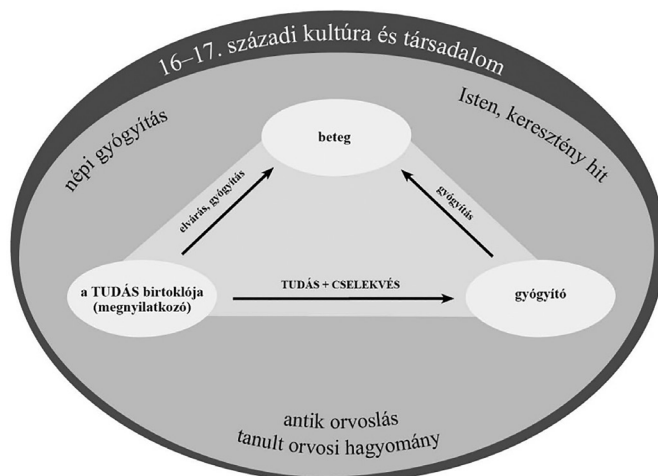
A receptek tehát általában utasítások arra nézve, hogy hogyan csináljunk vagy készítsünk el valamit, legyen ez orvosság, étel vagy egyéb eszköz. A 16–17. századi receptek sok esetben nemcsak gyógyításhoz és főzéshez kapcsolódó instrukciókat tartalmaznak, hanem arany, lópor, fonál, szappan elkészítéséhez vagy egyéb mindennapi és mágikus, „varázslatos” tanácsok is fellelhetők bennük. A nyelvészeti vizsgálatok arra utalnak, hogy a 16–17. századi beszélő számára ezek a szövegek egy szövegtípusba tartoztak, akkor is, ha nem „címkézte” őket receptként (l. bővebben

CARROL 1999, 2004). Ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy korai receptgyűjteményeinkben gyakran találunk egy szövegegyüttesen belül emberi és állati gyógyításhoz kapcsolódó tanácsokat, tartósításra és mágikus eljárásokra vonatkozó utasításokat. A receptek központi beszédaktusa tehát (a szövegtípus fő funkciójával szoros összefüggésben) az instrukció vagy utasítás, ami alapvetően dialogikus jellegű és társas közeget feltételez. Ez a korai receptekben is tetten érhető. A következőkben a receptet mint alapszintű szövegtípust jellemzem, bemutatva az egyes tematikusan szerveződő altípusait, valamint funkcionális-formai jellemzőit.

5.2. A 16–17. századi orvosi recept kognitív nyelvészeti keretben. A recept a vizsgált időszakban alapszintű szövegtípusnak tekinthető, amelynek több tematikusan szerveződő, illetve tipikus beszédhelyzethez kötődő típusát különböztethetjük meg. Ezek eltérő sztenderdizáltsági fokot mutatnak (vö. STANNARD 1982; HUNT 1990; TAAVITSAINEN 2001b). Alaptémájának a HASZNOS, illetve az erre vonatkozó TUDÁS tekinthető. Ez a különböző altípusokban, illetve az egyes szövegekben különbözőképpen dolgozódik ki, jellemzően a 'hogyan csináld' funkció mentén, sematikus CSELEKVÉStípusként. A recept mint diskurzus meghatározható egy közös figyelmi jelenetként, amelyben a szerző a címzett figyelmét a nyelvi szimbólumok révén arra irányítja, hogyan csinálhat a címzett egy harmadik személynek vagy saját magának valami HASZNOSAT (vö. SINHA 2004; TÁTRAI 2011: 31). Ez a közös figyelmi jelenetben, illetőleg a szövegtípus felől megközelítve, a recept forogatókönyvében a három fő résztvevői szerepet is kijelöli. Így megjelenik a tudással rendelkező szerző (prototipikusan E/1.), egy gyógyító személy (prototipikusan E/2.) és a beteg (prototipikusan E/3.). Az interakció résztvevőin és említett tényezőin túl a kidolgozás módját a gyógyítás és az orvosi szöveghagyomány tágabb kulturális kontextusa is nagyban meghatározza. Ezek együttese alkotja a korabeli recept sémáját, forogatókönyvét (l. 3. ábra; bővebben KUNA 2011, 2016a).

3. ábra

A 16–17. századi orvosi recept forogatókönyve

A recepteknek számos altípusa alakult ki az évszázadok során. Ezek részben tematikusan szerveződnek egy-egy beszédhelyzethez, szituációhoz (cselekvés-típushoz) kötődve. A 16–17. századi magyar nyelvű szövegek alapján is hasonló tematikusan szerveződő típusok figyelhetők meg, mint más nyelvek orvosi hagyományában (HUNT 1990: 16–17). Így például elkülöníthetünk 1. terápiás, 2. gyógynövényes recepteket, 3. flastromokra, sebészeti eljárásokra, 4. érvágásra vonatkozó recepteket, 5. állatgyógyászati tudnivalókat, 6. étrendi és szépségápolási tanácsokat, 7. a háztartás körüli hasznos tudnivalókra vonatkozó utasításokat (tartósítás, növényápolás, méhtenyésztés), továbbá 8. mágikus recepteket. A recepteknek ezekhez az adott szituációhoz kötődő altípusai a tematikus különbségeken túl több esetben a sajátos formai és szerkezeti jegyeket mutatnak fel (l. GRUND 2003; CARROL 1999, 2004; TAAVITSAINEN 2001a; ALONSO-ALMEIDA 2008; KUNA 2011). Ez egyes esetekben az altípusok elválásához és eltérő fokú sztenderdizálódásához vezet(ett) (pl. konyhai recept, orvosi recept, használati utasítás stb.). Az egyes tematikus altípusokat ebben a tanulmányban nem mutatom be részletesen, azonban a korabeli recept szerkezeti elemzésénél számos tényezőre kitérek, ami az egyes altípusokat jellemzi.

5.3. A 16–17. századi magyar orvosi recept szerkezeti sémája és funkcionális egységei. Már igen korán, a babiloni orvoslásban is megfigyelhető a receptnek egy tipikus szerkezeti sémája: indikáció (*indication*) – elkészítés (*preparation*) – alkalmazás (*application*), amely a görög és a római orvoslásban is hasonló formában él tovább. A teljes recept a görög medicina hagyományában négy részt tartalmazott: a címet (*rubric*), a javallatot (*indication*), a hozzávalókat (*composition*), az elkészítést (*preparation*), amely gyakran kiegészült még a használati utasítással, a használat időpontjával, az adagolással (vö. HUNT 1990: 2; GRABARITS 2009: 122). A receptirodalom antik orvoslásbeli jellegzetességei a középkori és a későbbi szövegtípus szerkezeti felépítését is nagyban meghatározták, ugyanakkor megfigyelhető, hogy ezek a kommunikációs igényeknek megfelelően változtak, alakultak.

A 16–17. század magyar nyelvű receptjeit igen változatos formai-szerkezeti és nyelvi reprezentáció jellemzi. A receptekben a téma kidolgozásakor megfigyelhetők gyakran előforduló információk (*Fachinformationen*; vö. STANNARD 1982: 60–65), amelyek ugyan nem kötelezőek, de alapvetően megjelennek az egyes szövegekben. Ezek sorrendje változhat, megfigyelhető azonban, hogy a kronologikus egymásra következő kommunikatív elvét követik (vö. *chronological sequencing*; TAAVITSAINEN 2001b: 98). Ez az információk elrendezésében és lexikális szinten is megjelenik. Így a receptekre jellemző az események egyfajta lineáris lefolyása, ami az információk elrendezésében, az egymásra következő rövid instrukciókban és az időbeliség explicit jelölőiben (*és, azután, amikor, ha – akkor* viszonyban) is nyomon követhető.

A korai receptek számos nyelvben jellemzően címszerű elemmel kezdődnek, amely megnyitja egy betegség, gyógynövény, gyógyír fogalmi tartományát. Ezt követik a hozzávalók (listaszerűen vagy szövegbe építve), a mértékegységek, az adagok, a szükséges eszközök, valamint az elkészítés módja. Végezetül a receptek gyakran a hatásosságot kifejtő résszel zárulnak. A szakirodalom jellemző osztályozását az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat

A korai receptekben fellelhető információk csoportosítása

STANNARD (1982)	HUNT (1990)	TAAVITSAINEN (2001)	KUNA (2011)
1. heading	1. rubric	1. titel	1. iniciátor
2. ingredients	2. indication	2. ingredients	2. instrukciós rész
3. rules of procedures	3. composition	3. procedure	3. meggyőzés
4. administration of medicine	4. preparation	4. application	
5. justification	5. application	5. formulaic phrase	
6. additional information	6. statement of efficacy		

A tartalmi osztályozáson túllépve ezek az információk prototipikusan három funkcionális egységbe oszthatók: iniciátorra (mire való/mire jó: a betegség, a szer fogalmi bevezetése); instrukciós részre (miből, mennyi, hogyan: hozzávalók, mértékek, az utasítás/instrukció, a szükséges eszközök) és meggyőzésre (a hatásosság és hasznosság hangsúlyozása) (l. az alábbi példát).

(1) Az kinek az szíve fáj. [iniciátor] Vedd vizét a rozskenyérnek, és azt igyad [instrukciós rész], meggyógyul [meggyőzés]. (MOR. 69)

A három funkcionális egység prototipikusan megjelenik az egyes szövegekben, de egyik sem tekinthető kötelező elemnek. Előfordulásuk és nyelvi reprezentációjuk nagyban függ attól is, hogy az egyes receptek az orvosi szöveggyománny milyen szintjén vannak, milyen céllal íródtak, kik a címzettjei, továbbá attól, hogy milyen típusú receptről van szó. A következőkben a felsorolt funkcionális egységek jellemzőit mutatom be.

5.3.1. Iniciátor. A 16–17. századi receptek legtöbbször iniciátorral kezdődik. Az iniciátorok mind a kéziratokban, mind a nyomtatványokban valamilyen módon ki vannak emelve, el vannak különítve a többi szövegrésztől (nagybetű, számok, aláhúzás, egyéb jelek). Az iniciátoroknak a receptgyűjteményekben, valamint az orvosi munkákban két fő szövegszervező funkciója van. Egyrészt megnyitja egy betegség vagy gyógyír, gyógynövény fogalmi tartományát; másrészt általában az iniciátorok révén különülnek el egymástól az egyes szövegek. Ebből következően elrendezése az egyes információk összetartozását vagy elválasztását is jelzi. A korabeli orvosi receptekben az iniciátorok változatos módon jelenhetnek meg: általában a betűméret nagysága, a sor beljebb vagy középen kezdése, aláhúzás, paragrafus- vagy egyéb jelek, számozás, illetve ezek kombinációja is jelölheti az iniciátort az írásképpen. Ezek a nyomtatványokban jellemzően következetesek, míg az egyes kéziratokban változó képet mutatnak. Általánosságban azonban elmondható, hogy megfigyelhető a szövegalkotásban az információk összetartozásának, valamint elkülönülésének jelölési szándéka, ami a szöveg befogadását is nagyban megkönnyíti.

A szövegelrendezésen túl az iniciátorok alapvető funkciója a recept fogalmi megnyitása. Ennek szemantikailag két fő típusát különböztethetjük meg, így a kezdő-

tartományban kidolgozódhat egy betegség (vagy esetleg más megoldandó probléma); illetve egy gyógynövény vagy egy gyógykészítmény fogalmi tartománya. A két csoport nem választható el élesen egymástól. Látni fogjuk, hogy vannak olyan iniciátorok, amelyek mind a betegség, mind a gyógynövény, gyógyír fogalmi tartományát tartalmazzák. A megkülönböztetés mégis indokolt, mert az iniciátoron kívül egyéb jellegzetességeiben is eltér a két csoport, így a szövegtípuson belüli differenciálódás is megfigyelhető. Mindkét esetben nagyon változatos nyelvi reprezentációkat figyelhetünk meg az iniciátorokban, amelyek különböző konvencionalizáltsági fokot mutatnak (l. 2. táblázat).

A betegségek fogalmi tartományát megnyitó iniciátorok esetében a betegség önmagában (rag, névutó stb. nélkül) ritkán áll iniciátorként, és ha megtalálható, akkor is jellemzően az orvosi könyvekben fordul elő (pl. *Torokfájás, Hasfájás*; PC.). Gyakori és konvencionalizált formáknak tekinthetők a „betegség megnevezése + *-ról/-ről*” vagy „betegség *ellen*” szerkezetek. Mindkettőben az adott betegség meggyógyítására vonatkozó TUDÁS jelenik meg. Az előbbiben a betegség leküzdése, az utóbbiban az erről való TUDÁS kerül jobban előtérbe. Nagy különbségek azonban nem mutatkoznak a recept további részeiben a két reprezentációhoz kötve, ami magas konvencionalizáltsági fokra utal. Ugyanakkor a nem kifejezetten orvosláshoz kapcsolódó szövegekben jobban kiütöközik a szemantikai különbség. Az *ellen* mindig nem kívánt jelenségekre vonatkozik (*kopasz fő ellen*); a *-ról/-ről* típusú iniciátor pedig inkább (pozitív) TUDÁST közvetít (*hajnevelésről; lakatnyitásról*). Az *ellen* szemantikai tartalom latin nyelven (*contra*) is megjelenhet nemcsak a latin, hanem a magyar nyelvű receptekben is, azonban nem tekinthető gyakorinak. A szövegek vizsgálatából és az előfordulásaiból arra következtethetünk, hogy ezek inkább a fordítás és a másolás körülményeivel és csak ritkán a tudásból adódó presztízzsel mutatnak összefüggést. További jellemző reprezentációja az iniciátoroknak a „betegség + *-ról/-ről való*” típusú, amely jellemzően terápiás recepteket nyit meg csakúgy, mint a „betegség + *-ról/-ről való orvosság*”. Ezzel szemben a „betegség + *-ról/-ről való flastrom/ír*” inkább a gyógykészítményekhez kapcsolódó receptek iniciátoraként jelenik meg.

Az iniciátorok jellemzően az orvosi szöveghagyomány eltérő szintjein különböző módon jelennek meg, amelyeket egy orvosi könyv (PC.) és egy mindennapi receptgyűjtemény (TOK.) iniciátorain keresztül mutatok be. PÁPAI PÁRIZ FERENC, a Pax Corporis (1690, 1695) szerzője tanult orvos, aki munkáját a mindennapi embereknek szánta. Ez megmutatkozik közérthető nyelvében, magyarázataiban, ugyanakkor megfigyelhető a tanult orvos perspektívája többek között a szöveg következetes szerkesztésében és elrendezésében (l. bővebben KUNA 2012a). Az egyes betegségek tárgyalása tartalmazza a betegség címszerű megnevezését, a betegség leírását és számos (akár 20–40) elsősorban terápiás jellegű receptet. Így az iniciátorok az egész szövegrészt egybefogják, az egyes recepteknek tehát nincs külön iniciátora. A Pax Corporisban összesen 100 címszerű iniciátor fordul elő, ezek közül 72 „betegség + *-ról/-ről*” formájú, 23 betegségmegnevezés önmagában (grammatikai jelölő nélkül) áll. A maradék 5 esetben a betegségnév + birtokos személyjel kombináció fordul elő, ez is kizárólag kisgyermekek betegségeire vonatkoztatva, bevonva a beteg perspektíváját (l. a 2. táblázat példáit).

Hasonló következetességet mutat a szintén tanult orvos, MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER tollából származó Herbárium (1578), amelyben csak gyógynövényes receptek fordulnak elő, és minden iniciátor egységesen a növény címszerű megnevezése (pl. *Borostyán, Csalán, Csillagfű*).

A mindennapi receptgyűjtemények iniciátorai ezzel szemben jóval nagyobb tartalmi és formai-szerkezeti változatosságot mutatnak. Ezt egy 17. századi receptgyűjtemény (TOK.) iniciátorain keresztül szemléltetem. A receptgyűjtemény összesen 390 receptet tartalmaz, amelyek mindegyike iniciátorral kezdődik. A gyűjteményben vegyesen található terápiás, gyógynövényes, flastromok készítésére vonatkozó recepteket. Az iniciátorok változatos nyelvi formában jelennek, közel sem olyan következetes módon, mint a Pax Corporisban. A betegség fogalmi kifejtésén túl (*Hideglelésről; Rothatásról való; Hályog ellen*) megtalálhatóak a gyógynövények, gyógyszerek nevei akár egy betegséggel együtt (*Fejér deakorium; Szemre való víz; Sárga víz, francurul való*). Megjelenik továbbá a beteg perspektívája is (*Kinek torka fáj és sebes; Az mely embert kő bánt*), továbbá előtérbe kerülhet már az iniciátorban egy-egy szer elkészítése, hatásos volta is (*Az élő vizet így kell csinálni*). Ezek akár együttesen is szerepelhetnek az iniciátorokban. Már az említett példák is mutatják, hogy a szöveghagyománynak fontos szerepe van az iniciátorok nyelvi reprezentációjában: a tudományosabb igényű munkák egységesebb képet mutatnak, a receptgyűjteményekben ezzel szemben jóval változatosabb nyelvi reprezentációkat találunk. Ez részben mutatja azt is, hogy az orvosi szöveghagyomány egyes szintjein más-más keletkezési körülmények és elvárási normák a jellemzőek. Az iniciátorok főbb típusait és azok számszerű előfordulását a Pax Corporisban és a Testi orvosságok könyvében a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Az iniciátorok típusai és gyakorisága a PC.-ben és a TOK.-ban

Az iniciátor típusa a PC.-ben	Gyakoriság (%)	Az iniciátor típusai a TOK.-ban	Gyakoriság (%)
1. BETEGSÉG betegség: <i>Okádozás</i> betegség + <i>-ról/-ről</i> : <i>A gutaitésről</i>	95% 72% 23%	1. BETEGÉG - betegség + <i>-ról/-ről</i> : <i>Vérhasról;</i> <i>Kégyómarásról</i> - betegség + <i>-ról/-ről való</i> : <i>Kórságról való; Vérről való</i> - betegség + <i>ellen/contra</i> : <i>Az</i> <i>döghalál ellen; Köszvény ellen;</i> <i>Contra hályog</i>	35% 17% 10% 8%
2. A BETEG PERSPEKTÍVÁJA - betegség + birtokos személyjel: <i>Orra</i> <i>dugulása</i>	5%	2. A BETEG PERSPEKTÍVÁJA - <i>az ki/az mely</i> , vonatkozói mellékmondat: <i>Kinek orra vére jár;</i> <i>Az mely ember nem alhatnék</i> - célhatározói mellékmondat: <i>Hogy</i> <i>jó hangos szód lenne</i>	24% 22% 2%

		<p>3. GYÓGYÍR/GYÓGYSZER:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gyógyír/gyógyszer neve: <i>Fekete deakorium; Az nagy szürke ír</i> - gyógynövény/gyógyír hasznáról: <i>Az scordiumfünek hasznáról</i> - gyógyír + betegség: <i>Citrium, ó sebről való;</i> - az elkészítés hangsúlyozása: <i>Pópiumot, kenni való íret, így kell főzni</i> 	<p>25%</p> <p>9%</p> <p>2%</p> <p>12%</p> <p>2%</p>
		<p>4. EGYÉB:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ugyanarról: <i>Ugyanazonról; Ismég</i> - latin nyelvű iniciátor: <i>De peste 'pestisről'</i> - pozitív hatás: <i>igen hamar vigasztaló ír</i> 	<p>16%</p>

(Folytatjuk.)

KUNA ÁGNES
 MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája
 Pázmány Péter Katolikus Egyetem
 Károli Gáspár Református Egyetem

Milyen legyen a „magyar névpolitika”?

Lengyel Zoltán víziója a Magyar névkönyvben (1917)

1. Bevezetés. A névpolitika fogalma az utóbbi évek szakirodalmában többször felbukkant, főként a családnév-változtatások és a felvidéki magyarok többnyelvű helységnévtáblái kapcsán. Még nem tisztázott, hogy a kifejezés mikor és hol tűnt fel először, de amikor LENGYEL ZOLTÁN 1917-ben kiadta Magyar névkönyvét, abban már Magyar névpolitika címmel külön alfejezetet szánt e témának (1917: 209–213). Nézetei azért is bírnak jelentőséggel, mert nem nyelvészként vállalkozott a magyar névpolitika elveinek kidolgozására, hanem laikusként: ügyvéd, politikus, parlamenti képviselő és lapszerkesztő volt, valamint a névmagyarosítás aktív pártfogója.¹ Bár a kötet a szerző szerint „gyakorlati kézikönyv”, melyben a „magyar családi nevek” és „magyar utónevek” gyűjteményét bocsátja az olvasóközönség rendelkezésére (1917: 5, 206), a könyv egy tetemes névgyűjteményen jóval túlmutat. A bevezető útmutatásban és a záró fejezetben (1917: 5–47, 199–213) LENGYEL ugyanis összefoglalta gondolatait a magyar nevek alkalmazásáról, a magyar névpolitika mibenlétéről és céljairól, a „magyar névügy” országos megoldásáról (1917: 5). Hangot adott a nézetnek, mely szerint „...*céltudatos, állandó, az egész nemzeti életre kiterjedő magyar névpolitikára van szükség!*” (LENGYEL 1917: 209).²

A következőkben e névpolitikai elképzelések három pillérének – a státusz- és korpusztervezésnek, valamint nyelvi ideológiának – néhány vonatkozása kerül bemutatásra. Bár az átfogó nyelvpolitikai művek kevés figyelmet szántak a tulajdonneveknek, BOCHMANN szerint a nyelvpolitikának a nevekkel is foglalkoznia kell (1999: 32, 56; l. még WALKOWIAK 2011: 367), s a névpolitikát többnyire a nyelvpolitika részterületeként értelmezték (l. BALÁZS 1997: 484; a szlovákiai magyar kisebbség kapcsán l. VÖRÖS 2004: 376, 2011: 52; WALKOWIAK 2016: 197). Ez a beágyazódás teszi indokolttá egy tágabb nyelvpolitikai értelmezési keret alkalmazását (Language Policy and Planning, LPP), amely a politika és a tervezés fogalmát nem különíti el mereven egymástól, hanem problémaként tekint rá (l. HORNBERGER 2006: 25, 27–33). Az LPP ide vonatkozó két fő területe kor-

* SZÉPE GYÖRGY emlékének. A vele folytatott beszélgetések a szerző látásmódját több ponton formálták. A szerző köszönetét szeretné kifejezni FARKAS TAMÁSNAK a kéziratához fűzött kiegészítő megjegyzéseiért.

¹ LENGYEL ZOLTÁN (1873–1940) 1904-től a Független Magyarország szerkesztője, a Független Párt, majd a Kossuth-párt mellé állt (MARKÓ 2002: 196; KARÁDY–KOZMA 2002: 109). Az Országos Névmagyarosító Társaság megalapítója (erről l. FARKAS 2002: 159; KARÁDY–KOZMA 2002: 191–192). Tevékenységének fókuszában a családnevek magyarosítása állt, nézeteinek ideológiai elemeire MAITZ utalt (2006, 2008a, 2008b, 2009). (Mindehhez l. még KARÁDY–KOZMA 2002: 109–113.)

² A továbbiakban minden, LENGYEL könyvéből vett idézetben csak eredeti kurzív kiemelések szerepelnek, a magánhangzók hosszúságának jelölése is az eredetihez igazodik. Az idézett névalakok nyelvi adatként a forrástól függetlenül kurzíválással vannak jelölve.

pusz- és státusztervezés. Előbbi a nyelvi formákra (l. BOCHMANN 1999: 54–60; COOPER 1989: 122–130), így a nevekre is irányul (WALKOWIAK 2016: 199–200), utóbbi a nyelvek és funkcióik társadalmi és jogi helyzetét, egymáshoz való viszonyát (WALKOWIAK 2016: 197; LABRIE 1999: 18), azaz a domináns többségi és a nemdomináns kisebbségi nyelvű nevek viszonyát is vizsgálja (WALKOWIAK 2016: 200). Az LPP magába foglalja a klasszikus nyelvi tervezési kérdésfelvetéseket (l. COOPER 1989: 29–46), de lehetővé teszi a nyelvi ideológiai háttér figyelembe vételét is. A továbbiakban ez a fogalomrendszer segíti LENGYEL víziójának leírását.

A névpolitika fogalma és kérdésköre ebben az értelmezési keretben nem korlátozható a névhasználatot érintő törvényekre, hanem magába foglalja a nevek tervezését (l. BAUKO 2015: 80, 83), de elsajátításuk tervezését is. De tárgykörébe sorolandók a névpolitikáról vallott nézetek is, hiszen a nyelvpolitikai kutatás tárgykörébe nemcsak a konkrét állami lépések tartoznak, hanem a nyelvpolitikáról való gondolkodás is (SZÉPE 2001: 108). LENGYEL személye így névpolitikai szereplőként tekintendő (vö. BOCHMANN 1999: 36–37). Ha esetében egy laikus nézeteiről van is szó, elképzelései háttérében a fent nevezett három pillér összjátékaként egy névpolitikai gondolkodásmodell rajzolódik ki. Névkönyve e tekintetben azért jelentős, mert ő adott közre először magyar keresztnévjegyzéket (FARKAS 2006: 246), amelyet az 1920-as és 1930-as években számos hasonló követett (l. HAJDÚ 2003: 329). Az ilyen egy- vagy többnyelvű névjegyzékek a korpusztervezés megnyilvánulásai (l. WALKOWIAK 2011: 373), ilyenként a tervezési folyamat végeredményét dokumentálják. A névkorpusz ezért következtetni enged a tervező gondolkodásmódjára, a tervezés során érvényesült irányokra és elvekre, de arra is, hogy a tervezőnek milyen elképzelései voltak a magyar nevekről, milyen neveket sorolt e kategóriába. E látásmódról, valamint az egyes neveknek szánt státuszról LENGYEL a magyar névpolitikáról kinyilvánított nézetei is vallanak.

2. A névkonfliktus; a magyar és a kisebbségi nevek státusza és viszonya; a magyar névpolitika területei, feladatai, szereplői és szervezetei. LENGYEL nézeteinek háttérében egy az ország lakosságának többnyelvűségéből fakadó névkonfliktus állt. A névkonfliktus az újabb névtani kutatásokban már ismert fogalom (l. ŠRAMEK 2008: 11; MAITZ 2008b: 193). A nyelvi konfliktusok egy területe, amelynek ilyenként mind a társadalomban feszülő látens norma-, érdek- és értékellentétek, mind a nyílt konfliktusok a fogalmi körébe tartoznak (a nyelvi konfliktus fogalmára l. MAITZ 2005: 1–2; RINDLER-SCHJERVE 1997: 16–17). A korban a névkonfliktusok egyik nyílt színtere a névmagyarosítás volt: a magyar többségi társadalom által a nevük miatt stigmatizált vagy diszkreditált nemdomináns kisebbségi nevek viselői állami eljárással egy stigmatizáltól szabadították meg magukat (MAITZ 2005: 177, 2008b: 192–193; egyéb példákra l. LANSTYÁK 2015: 59–60). A kisebbségi nyelvű nevek viselése LENGYEL szemléletében is konfliktusban állt az ország érdekeivel, az előszó szerint ugyanis a háború hozta „felszínre ezt a mi nagy nyavalyánkat”, az ellenség az országot „a nem magyarok habarékának” tartja (1917: 9). E „nyavalyát” két példa segítségével mutatta be. Az egyikben arról írt, hogy két katonatisztet idegennek néztek a parlamentben és a sajtóban, idegen hangzású nevük miatt. A másikat abban látta, hogy a katonai

kitüntetések közlése során esetenként keveslik a magyarok számát, mert a névsorban kevés a magyar név (1917: 9).

Az itt leírt két helyzet fundamentuma az egynyelvű nemzetállam víziója, amelyben a magyar államhoz magyar nyelvet és neveket társítanak, ez a „tisztá nemzetállam” legitimálja a szuverenitást. A kisebbségi nyelvű nevek pusztá jelenléte egy olyan államban, amely sem nyelvileg homogén, sem politikailag teljesen független nem volt, s így a nemzetállam képének nem felelt meg, a közéletben lett zavaró tényező, mert többnyelvűként prezentálta az országot a külvilág felé, nyelvi megosztottságot mutatott. LENGYEL nézeteinek háttérében az a feltételezés állt, hogy egy csak magyar neveket viselő társadalom az országot homogén országgént mutatná a külvilág felé (vö. WALKOWIAK 2016: 206). Az sem volt véletlen, hogy a két példa a Monarchia haderejének szférájából származott, hiszen a közös hadsereg nyelvhasználata már a késő 1880-as évektől az egyik fő konfliktusforrás és az elit függetlenségi törekvéseinek szimbóluma volt, mint ahogy az például az 1889. évi véderőtörvény körüli problémákban is megmutatkozott (l. PÖLÖSKEI 2001: 70).

A nyelvi konfliktusok megoldásának leírása a nyelvpolitika egyik központi területe (BOCHMANN 1999: 45–47). A konfliktus megoldása LENGYEL szerint „*minden egyéb elnevezés megmagyarosítása*” (1917: 212), a nevek nyílt asszimilálása. Gondolkodásmódja az országban beszélt nyelvek hierarchiájára, a magyar nyelv magasabb státuszára épült. A kisebbségi nyelvű neveknek szánt szerepet nem nevesítette. Nézetei inkább csak implikálták, hogy a nekik szánt státusz – a megnevezett cél eléréséig – átmenetileg, implicit módon megtűrték státusza, hiszen a magyar családi nevek felvétele az elfeledésüket, a magyar keresztnemek felvétele a közéletből való kiszorításukat, a magánéletre való korlátozásukat, egyben marginalizálódásukat is jelentette volna. A keresztnemek esetében a kisebbségi nyelvű névváltozatok egy korlátozott névjegyzék kötelezően előírt alkalmazásával a hivatalos anyakönyvekből többnyire kirekeszthetők, azaz a korpusz- és státusztervezés összjátékaként egyfajta kényszer érvényesíthető. Ezzel szemben családneveknél nem annyira a strukturális eszközök kerültek előtérbe, inkább a propaganda, a meggyőzés és a nyomásgyakorlás (l. MAITZ 2008b: 198–199); a korban ismert névjegyzékek nem rendelkeztek hivatalos státusszal. A kényszert LENGYEL elméletben elutasította, szerinte rendszeres munkával a deklarált célhoz közelebb lehet kerülni (1917: 47). A gyakorlatban az eszköztár a keresztnemek esetében például az állami anyakönyvezésben egyértelműen kényszer formájában is érvényesült.

A névkönyv az Előszó szerint „a kormányzat és a társadalom teendőire vonatkozó részletes javaslatokat is tartalmazza” (LENGYEL 1917: 5), így LENGYEL egy névpolitikai cselekvési keretet vázolt fel. Fejtegetéseinek középpontjába egy „Országos (Magyar) Névügyi Tanács” (OMNT) felállítását helyezte, amely központi névpolitikai fórumként az összes főbb feladatot ellátná (vö. BOCHMANN 1999: 39–40). Elsősorban átvénné a Belügyminisztériumtól a névmagyarosítás ügykörét, másodsorban helyneveket terjesztene elő települések alapításánál és névváltoztatásánál, harmadsorban elvégezné a keresztnévjegyzék szerkesztését, az anyakönyvi utasítás módosítását, mivel a minisztérium csak tiltás útján irányíthatja a névadást (1917: 211). A tanács a családnevek esetében döntési, engedélyezési és nyilvántartási feladatokat látott volna el, szervezné és vezetné a vidéki

előkészítő irodákat, felügyelné a névírást, irányítaná a népszerűsítést, hivatalos névkönyveket adna ki és terjesztené őket. (LENGYEL 1917: 44–45 212; a felállítandó szervezet nevéhez l. 1917: 44, 212). A leírtak alapján a tanács a döntési folyamatok mellett a korpusztervezést és a terjesztés irányítását is átvénné, előírásokat hozhatna, azaz állami-kormányzati és civil szerepet ötvözne.

A névpolitika képviselői és fórumai közt LENGYEL mind civil, mind állami szereplőket és szervezeteket megnevezett. Azt kívánta, hogy az OMNT mellett „minden vármegyében, de minden nagyobb városban is tanárokból, egyházi férfiakból, magyar vezető emberekből, tudósokból álló kisebb társaságok alakuljanak” (1917: 212). A vidéki értelmiség feladata lenne, hogy az országban irodákat vezessen, a névmagyarosítás kérdésében tanácsot adjon, propagandát folytasson. Az anyakönyvvezetők, papok kötelessége a „nemzeti sajátosságaink” terjesztése lenne (1917: 203), a névregisztráción jóval túlmutatna. LENGYEL koncepciója így egy centralizált elképzelés, amelyben a regionális szervezetek csak exekutív és mobilizáló funkciót látnának el, a döntés joga a központé.

A felsőbb szűk értelmiség – nyelvészek és történészek – kötelessége lenne a magyar nemzeti névanyag tudományos feldolgozása az őskortól a jelenig, annak széles körben való terjesztése (LENGYEL 1917: 206), azaz a szükséges ismeretek felhalmozása, gyűjtése, rendszerezése, rendelkezésre bocsátása. A kimeneti oldal szabályozása, valamint a tudás tartalmáról, milyenségéről leírtak jelzik azt is, hogy a kisebbségi nyelvű névalakokhoz a nemtudást és nemfejlesztést társította. Ez egybecseng az alkalmazásukra való igény teljes hiányával. A tágabb értelemben vett, művelt és olvasott értelmiségnek eminens szerep jut a nyelvpolitika kialakításában, a hatalmi struktúrák konzerválásában (BOCHMANN 1999: 36–37). Egyben ugyanarról a társadalmi rétegről van szó, amely a nacionalizmus eszméjének terjesztésében jelentős befolyással bírt. Mint ANDERSON (2006: 74–75) írja, az értelmiség bocsátotta a mítoszokat, az irodalmat, újságokat és az ideológiai megfogalmazást a „nacionalizmus misszionáriusai” rendelkezésére. ANDERSON szerint (uo.) a 19. században olyan szövetségek alakultak egész Közép- és Kelet-Európában, amelyekben az értelmiség és a tudósok a mítoszokat és ideológiai nézeteket szolgáltatták, a kispapok a vezető réteget biztosították, s az üzletemberek a tőkét és a piacot bocsátották rendelkezésre. LENGYEL koncepciójában a magyar nevek terjesztését is ez a csoport, valamint az ún. ideológiai államapparátus tagjai végeznék; az a réteg, amely a nacionalizmus eszméinek terjesztésében is érdekelt volt.

Ezt a koalíciót – a felsőbb értelmiségiek és az andersoni értelemben vett misszionáriusok tevékenységét – LENGYEL saját személyében is egyesítette, amennyiben a névmagyarosítás pártfogójaként andersoni értelemben vett misszionárius is volt. Bár a korban a nyelvtudomány a névmagyarosítással keveset foglalkozott (FARKAS 2003: 159), a háttérben értelmiségiként olyan nyelvészek is e névpolitikának az aktív közreműködői lettek, mint MELICH JÁNOS, aki LENGYEL tanácsal látta el (1917: 6), ha munkái nem is szerepeltek a könyv forrásai közt. A nyelvészek körében volt még egy tudós, aki LENGYEL nézeteivel egyetértett: SIMONYI ZSIGMOND. A Magyar Nyelvőr hasábjain a következőképp méltatta LENGYELnek a „névmagyarosítás nagyfontosságú ügyében” szerinte korszakot alkotó könyvét: „A fontos ügy érdekében óhajtuk, hogy Lengyel Zoltánnak annyi hazafias buzgóság

sugallta munkája széles körben fölkelte a megérdemelt figyelmet s emelje a név-magyarosítás ügyét a magyarság terjesztését s megerősítését célzó nagy nemzeti ügyek közé” (SIMONYI 1917: 204–205; l. még MAITZ 2005: 118–119). Nyomás-gyakorlásra vagy nyelvi kényszerre irányuló kritika hiányzott SIMONYI ismertetéséből, s véleményéből kitűnt, hogy a jelenséget nem pusztán tudományos jelenségként közelítette meg, hanem támogatandó társadalmi funkciót társított hozzá.

A névpolitika tárgyköre a személyneveket és a helységneveket is felölelte (LENGYEL 1917: 14). Mi több, LENGYEL a keresztnévek kiválasztását is társadalmi kontroll alá akarta vonni, hogy az ország lakosságának „necsak vezeték, de *keresztnéve is legyen neki való, a kettő egymással összhangzó és egészen magyar*” (1917: 211). Arról, hogy milyen az „egészen magyar” és az idegen személynév, a következőkben lesz szó néhány példa kapcsán.

3. Az „idegen, nemmagyar” és „egészen magyar” nevekről; a névkorpusz kategorizálása és a kategóriák közötti hierarchiák. LENGYEL ZOLTÁNNAK a nevek státuszáról alkotott elképzelései egyben kijelölték a korpusztervezés fő irányvonalát. Az „idegen, nemmagyar” és a „magyar” nevek dichotómiája munkáján nemcsak végigvonult, de a nevek kiválasztásának döntő elve is volt. Ez a dichotómia képezte az első határvonalat, valamint határozta meg egy névnek a közéletben való, javasolt alkalmazását vagy kirekesztését, a nevek hierarchizálását. Bár LENGYEL sehol sem fejtette ki részletesen, mit is ért a „magyar név” fogalma alatt, vagy milyen kritériumok alapján döntötte el egy névről, hogy az magyar-e vagy sem, szemléletmódja a kiválasztott nevek és az azokhoz fűzött megjegyzései alapján leírható.³ Hiszen a jegyzékbe való felvétel előfeltételezte, hogy egyes neveket előzetesen – valamilyen szempont alapján – magyarnak minősített, másokat pedig idegennek. A jegyzék névkorpuszként az általa magyarnak minősített neveket listázta. Utóbbiak kiválasztása a belefoglalás (inklúzió) és a kirekesztés (exklúzió) segítségével történt, e stratégiák a nemzeti történelem konstruálásában voltak jelen (vö. GYÁNI 2000: 44).

A magyar családnevek alkotják a névkönyv tetemesebb részét (LENGYEL 1917: 50–169), emellett LENGYEL külön A–D) pont alá rendezte a felvételre nem ajánlott, „sokszor fölvetett nevek”, a megtiltandó „nagy történelmi és irodalmi nevek” és „közjogi, történelmi, egyházi stb. jelentőségű szavak”, valamint a kivételes esetben engedélyezhető „idegen szavak és nevek” listáját (1917: 171–179). A magyar családneveket „hasznosíthatóságuk” alapján három csoportba osztotta, s e kategorizálás lett a magyar névkorpusz tervezésének alapelve. A „legjobb” nevek vastagon szedetten, a „jó” nevek, „közkeletűek”, amelyeknek nincs „zamatos magyar hangzása”, dőlt betűvel, míg a nevek megmaradó többsége kiemelés nélkül szerepelt (1917: 13–14). E csoportok közt LENGYEL nem csupán a jelölés és a jelzők alapján alakított ki vizuális hierarchiát (l. LANSTYÁK 2015: 61), hanem a hozzájuk társított osztályozás, hiányzó egyenértékűség és értékítéletek, valamint

³ Jelen tanulmánynak nem lehet célja a könyvbe felvett összes név vizsgálata, sokkal inkább csak LENGYEL gondolkodásmódját, a kategóriák közötti átmeneteket és a határsáv létezésének problémáját mutathatom be néhány kiválasztott példán keresztül. Az itt idézettekén kívül a névkönyvben további példák is találhatóak.

a névpolitikai célok alapján is: reményét fejezte ki, hogy a jövőben „kétszer annyira lesz az I. osztályu magyar névből, mint a II. osztályuból és ehhez képest fele annyira a III. osztályuból” (1917: 203). Azt ajánlotta, hogy mindenki az első csoportból válasszon, mert ezáltal egy „magyarosabb” irány (1917: 14–15) juthat érvényre.

A három csoport egymástól való elkülönítése nem nyíltan megfogalmazott kritériumokra épült, hanem homályban maradt. Az „igazi zamatos” (LENGYEL 1917: 11), magyar eredetű nevek kategóriájáról a szerző leválasztotta a „ha nem is tiszta magyar, de szerintem magyaros hangzású, vagy magyaros végződésű” neveket (1917: 13); utóbbiak kerültek a másik két, kevésbé kívánatos csoportba. Így a ’zamatos hangzás’ vagy a ’tisza magyarság’ lehetett az első ilyen elképzelt határvonal a magyar nevek hierarchiájában. Bárminemű katalógus a magyaros végzésekéről, a zamatos hangzás kritériumairól vagy a tiszta magyarság jellegzetességeiről természetesen hiányzott. Még kevésbé egyértelmű a II. és a III. csoport szétválasztásának alapja. A III. csoport nevei közt sorolt fel ugyanis olyan neveket, mint a *Gothard(i)* vagy az *Éberhárdi* (1917: 88, 78), amelyeket bizonyára nem a magyar etimon alapján vett fel a névkönyvbe, akár idegen névként is értelmezhetők lettek volna. Maga a *Gothard* név ilyenként a könyvből ki is maradhatott volna, hiszen felmerül a kérdés, hogy milyen módon felelhetett volna meg a magyaros hangzás, magyaros végződés vagy a magyar helyesírás kritériumának, olyan kritériumoknak, amelyeket LENGYEL nem is definiált.⁴ Bár olyan „idegen eredetű [...] közhasználatú” neveket is felvehetőnek tartott, amelyek szerinte történelmi értékkel bírnak, mint a *Fráter*, *Kontra*, *Obester/Óbester*, ezek egy kiegészítő, D) pont alá sorolt listára kerültek (1917: 13, 179).

Szintén a III. kategóriában szerepeltek a jegyzékben a névmagyarosítás korai szakaszában felvett „mondva csinált”, „újmodi nyakatekert, keletkezésük bélyegét magukon hordó nevek” (1917: 8), amelyek nem illeszkedtek a magyar névrendszerbe, idegen névként is lehetett volna őket értelmezni és a névvisező stigmatizálásához is vezethettek. A mai szakirodalom ezeket a mesterséges név fogalmával írja le (I. FARKAS 2003: 152–157). Közülük a jegyzékben szerepel pl. a *Rózsafi*, a *Szépligeti* és a *Szépszegi* vagy a *Budapesti* (1917: 140, 149, 65). De ilyen mesterséges név ki is maradhatott a jegyzékből, mint a *Koszorúfy* és a *Hóskelety*, vagy állhatott vastagon szedve az ajánlott „zamatos, tiszta magyar” nevek közt, mint a *Rajna(i)* (LENGYEL 1917: 137; az adatok és a motiváció tekintetében I. FARKAS 2003: 152–153; *Rózsafi*, I. FARKAS 2009: 22; *Szépligethy*, *Szépszegi* és *Budapesti*, I. FARKAS 2003: 152–154).

Bár a szerző a magyar neveket az idegen nevek élesen elkülönített ellenpólusként jelenítette meg, a III. csoport egy köztes, átmeneti kategóriává formálódott e két pólus közt. Idekerülhettek olyan kiválasztott, idegen eredetű vagy mesterséges nevek, amelyeket nem lehet egyértelműen idegennek vagy magyarnak nyilvánítani, de a D) lista nevei is ebbe a határsávba tartoztak (1917: 179). A kiválasztás kritériuma,

⁴ Felvételének hátterében esetleg az állhatott, hogy a 16. században a székelyek körében használatos volt, azaz a magyar nyelvű lakosság általi használat lehetett a kiválasztott kritérium (vö. BÁRCZI 1958/2001: 127, 1980: 199). Nem ismert, hogy LENGYEL rendelkezett-e ide vonatkozó adatokkal, és az is tisztázatlan, hogy az irodalomjegyzékben szereplő korabeli, személyneveket források alapján közlő műveket milyen módon vette figyelembe a névjegyzék szerkesztésekor.

mint például a társított történelmi érték, a magyar nyelvközösségben való használat, a magyar morfémák vagy magyar helyesírás függvényében e nevek közül számos mindkét csoportba sorolható lett volna, mint ahogy több más, a könyvbe fel nem vett, de az országban használt kisebbségi nyelvű névalak is. Ez a csoport segítette feloldani a magyar és idegen nevek dichotomikus kategóriarendszerét olyan esetekben, amikor a kirekesztéshez a nyelvi valóság nem biztosított egyértelmű válaszokat.

A III. csoport egyben olyan gyűjtőkategória volt, amelyet önkényes szelekciós prioritások irányítottak, hiszen a példák illusztrálták, hogy az éles határvonal helyett határsáv létezett, amelyben objektíven nehezen vagy nem besorolható nevek is helyet kaptak. A meghúzott határ és a szelekciós eljárások önkényessége LENGYEL előtt sem volt titok, hiszen maga is elismerte, hogy „senki sem lehet abban a helyzetben, hogy minden egyes névre el tudja bírálni, hogy vajjon az bizonyosan magyar-e, vagy sem” (1917: 14). E szubjektivitást mutatja a „szürke, félig magyar, vagy alig magyar” (1917: 11) nevek csoportja, olyan nevekkel, mint a *Kovács*, *Nagy*, *Szabó*, *Tóth*, *Radó* (1917: 173–176), amelyeket LENGYEL külön, egy A) jelzetű listában közölt. Az ilyen „elhasznált” (1917: 211) neveket sem ajánlotta felvételre, a magyar neveken belüli hierarchiában a „legkevésbé értékes” minősítést kapták. Hasonlóan szubjektív elv volt a „félmagyar, kényszer-magyar, meszterkelt vagy túlon-túl elhasznált nevek” kizárása, de a „jó tiszta magyar” (1917: 203) nevek prioritizálásának elve is. Az említett névcsoport kirekesztésével LENGYEL e neveknek hasonló státuszt szánt, mint az idegen neveknek.

Az „idegen név” ellenpólusba LENGYEL nemcsak a kisebbségi nyelvű és a mesterséges családnevek egy részét, hanem a „csúf” neveket is sorolta (1917: 46), de nem fejtette ki, hogy pontosan milyen nevek tartoztak a kategóriába. Míg egyes német etimonú neveket felvett a névjegyzékbe, másokat, mint a *Braun*-t és a *Kohn*-t idegennek tekintette (1917: 14); ezek ki is maradtak a felsorolásból. Szintén idegen nevek viselői voltak „a Weiszok, Schwartzok, icsek, vicsek, iczki, viczkiek” (1917: 11), s e besorolást az sem befolyásolta, hogy a nevek kódolásában már magyar grafémák is szerepeltek. A keresztnemek esetében idegennek tekintette a „Barbu (oláh) és a Baruch (zsidó)” nevet is (1917: 205), szerinte a „nem magyarok keresztnemei teljesen nemzetiségi eredetűek” (1917: 203). Ezek az utalások, valamint a keresztnemekhez fűzött megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a nemzetiségek nevei kerültek a célpontba. A jegyzékbe azokat a neveket integrálta, amelyeket „a nyugattal közösen használunk, és így nem nemzetiségi vonatkozásuk” (1917: 183). Bár a zsidók nem tartoztak a klasszikus nemzetiségek közé, olyan „beszélő” nevek segítségével, mint a *Baruch* vagy a *Kohn*, nyelvpolitikai értelemben a névkönyv egyik leginkább kidolgozott csoportjává váltak. Kiemelésüket a KARÁDY–KOZMA szerzőpáros LENGYEL származásával, azaz a kereszténységhez konvertált zsidó értelmiségi családi háttérrel magyarázta, valamint azzal, hogy a magyarosítást a társadalom zsidó cselekvési mintaként tartotta számon (I. KARÁDY–KOZMA 2002: 109–110). De olyan nevek, mint a *Weisz*, a *Schwartz* vagy a *Braun* mind a magyarországi németek, mind a zsidók körében elterjedtek lehettek (vö. FARKAS 2015: 30–31), annak a két csoportnak a körében tehát, amelyeket az 1870-es évektől felerősödő antiszemitizmus és németellenesség érintett. UNGVÁRY szerint (2002: 731–732) a 19. században csak a városi zsidóknak

és a falusi sváboknak sikerült a polgárosodás folyamatában részt venni, majd 1919 után általános lett az a nézet, hogy a magyarok sikerének két belső ellensége van: az értelmiségi zsidók és a földeket felvásárló svábok.

A nemzetől „idegen” képe ellenségképen alapul (GYÁNI 2000: 44), az ellenség evokációja egy kohéziós stratégia (MAITZ 2008b: 202). Az „idegen, nem-magyar” és a „magyar” nevek dichotómiájában az „idegen” kimondatlanul is a „saját” jelentéstöbbletét rendeli a „magyar” fogalmához. BUSSE (1997: 32–34) szerint az „idegen” és a „saját” egy olyan diskurzusszemantikai alapfogalompár, amely két kollektívum létét előfeltételezi, így az egységesség képzetét közvetíti a valóság egy olyan szegmenséről, amelyet a valós életben különbözőség ural, s egyedi jellegzetességeket vetít ki e csoportokra. E dichotómia egy világos határvonalat is előfeltételez a két kollektívum között, amely az idegen kizárásának az alapját biztosítja, hiszen az idegenhez automatikusan negatív értékítéletet társít. DIETZ BERING monográfiája (1987) a zsidó–német személynév-változtatások példáján megmutatta, hogy a valóságban a személynéveket sok esetben nem lehet egyértelműen egy ilyen kategóriarendszer egyetlen pólusához rendelni. LENGYEL e határvonal húzása, a nevek besorolása során egyes neveket a megfelelő kiválasztott kritérium alapján elfogadott, miközben egy másik kritérium alkalmazása esetleg a név kizárásához vezetett volna. A dichotómia segített a nem kívánt nyelvi valóság alárendelésében, eszköze lett a nemmagyar nevekhez rendelt alacsonyabb státusz megvalósításának, az idegen és a magyar nevek hierarchizálásának.

A határvonalak önkényessége a keresztnévjegyzékben is nyomon követhető (LENGYEL 1917: 181–198). LENGYEL felvételre az „ujjonnan forgalomba hozott szintiszta ős magyar” (1917: 202), „ösmagyar” vagy „öskori” (1917: 15, 203, 199) jelzőkkel leírt neveket ajánlotta. Nem definiálta, mit ért a fogalom alatt, de e kategóriába sorolt olyan, a „nemzeti ujjászületés korszakában” népszerűvé vált neveket, mint az *Álmos*, *Árpád*, *Attila*, *Géza*, *Béla*, *Dezső*, *Farkas*, *Gyula*, *Zoltán* (1917: 201).⁵ A vastagon szedett, ajánlott nevek közé kerültek a 19. század folyamán felújított vagy a szépirodalomban alkotott nevek, mint a *Csilla*, *Tünde*, *Etelka* és *Piroska*, illetve a *Csaba*, a *Kálmán* és az *Etele* is. LENGYEL e nevek közül nem mindegyiket ajánlotta, hiszen a *Jenő* sem került e csoportba, de a *Nándor* vagy az *Aranka* sem. Más helyütt közéjük sorolta még a *Huba*, *Tas* és a *Bátor*, *Cseke*, *Erős*, *Kele*, *Keve*, *Makó*, *Torda* neveket is (1917: 199, 201); olyan neveket, amelyek a kor névanyagában nem vagy alig voltak jelen (l. HAJDÚnak a korszakra jellemző névjegyzékét: 2003: 569–570). Az „ösmagyar” nevek fogalmába többségben a valóban használt nevek egy kis részét kitevő „nemzeti” nevek (LENGYEL 1917: 201), kis részben nem elterjedt nevek tartoztak. A kategóriába sorolást nem az határozta meg, hogy a nevek etimonja magyar, inkább az volt a döntő, hogy a hősi múlt egy epizódját szimbolizálták, így a nemzetépítést szolgálták.

⁵ Ezeket a szakirodalom a „nemzeti nevek” fogalmával írja le, és a reformkori nemzeti öntudat kifejeződéséhez köti, mert a nemzetre való utalást járulékos információként magukban hordozzák. (A fogalmat részletesen tárgyalja, csoportosítja és a nemzetépítés szerepére utal KECSKÉS 2007: 213–214; l. még HAJDÚ 2003: 528–529, 532–533 és VÖRÖS 2011: 91, 96. BÁRCZI szerint az *Árpád*, a *Géza* és a *Zoltán* nevek a 19. század elején jelentek meg, l. 1958/2001: 126; erre a névkönyv megjelenése előtt TOLNAI 1905: 367 utalt.)

A vastagon szedett nevek közt szerepeltek olyan, a kereszténységgel elterjedt, egykor „idegen” nevek, mint a *Teréz* vagy az *Erzsébet*, míg a *Katalin* és a *Margit* csak dőlt szedésű nevekként jelentek meg. De a listára kiemelés nélkül felkerült a *Hermann*, a *Konrád*, az *Arnold*, a *Ferdinánd* és a *Perikles*, illetve a női nevek közül a *Nandin*, a *René*, a *Leona*, a *Ludmilla* vagy a *Fedóra*, *Gertrud*, *Hermin*, *Friderika* és a *Brunhilda*. Utóbbiak egyértelműen „idegen” etimonra vezethetők vissza, és a korban nem tartoztak az elterjedt nevek közé (vö. HAJDÚ 2003: 569–572). LENGYEL mindent el akart követni, hogy „keresztnevében viselje magán mindenki magyarságának minél erősebb jellegét” (1917: 204), ha nem is tért ki rá, hogy ezek a nevek milyen módon állhattak összhangban a politikai céljaival.

Emellett olyan nevek is szerepeltek a jegyzékében, mint a *Sándorka* (*Alexandra*), *Ferike* (*Franciska*), *Jenőke* (*Eugenia/Eugénia*), *Istvánka* (*Stefánia*), *Józsika* (*Josefin/Jozefin*), *Boldog* (*Beatrix*), *Palika* (*Paula*), *Gyulácska*, *Üdvöske*, amelyeket LENGYEL szerint bizonyos budapesti körök „új, csinált, érthetetlen” névként gúnyoltak (1917: 192), azaz részben az új, kitalált nevek közé tartoztak, nem honosodtak meg. Közülük több a 19. sz. elején jelent meg (l. BÁRCZI 1980: 198; 1958/2001: 126). LENGYEL így nemcsak a kisebbségek neveit akarta kizárni, s nem is az országban valóban használt neveket foglalta listába. De a „magyar név” fogalma sem a magyar nyelvben meghonosodott keresztneveket vette számba, hiszen a *Stefánia*, az *Alexandra* és az *Eugénia* már a 19. század második felében használatosak voltak (l. HAJDÚ 2003: 565–568, 571; LENGYEL a zárójelbe tett „idegen nevek” státuszát nem tisztázta). Amint azt az *Eugenia/Eugénia*, *Josefin/Jozefin* (LENGYEL 1917: 194–195, 205) névváltozatok mutatják, e nevek lejegyzése sem volt egységes, mi több, a listában szereplő *Josefin* sem volt magyaros lejegyzésű, utóbbi inkább *Jozefin* lett volna. Szintén problémát okozott volna, hogy a *Ferike*, a *Józsika* vagy a *Sándorka* esetében a női névalak egybeesett a férfinév kicsinyítő képzős alakjával, ezért nem jelezte volna egyértelműen a névviselő nemét. Bár LENGYEL többször utalt az anyakönyvi utasításra (1917: 34–35), jegyzéke szűkebb volt a hivatalos szabályok által biztosított lehetőségeknél, hiszen azok a magyar nevek bejegyzését alig korlátozták. Ezek a nevek az érvényes utasításnak sem feleltek meg, hiszen a *-ka/-ke* kicsinyítő képző használata az anyakönyvekben a századforduló óta tiltott volt (l. 80.000/1906. B. M. sz. utasítás... 1906: 1869).

A magyar keresztnevek egyes csoportjaiba való besorolás önkényességét LENGYEL is érzékelte, mert utalt arra, hogy a korban használatos nevek többsége idegen eredetű, „nehéz bennük válogatni” (1917: 183). Annak is tudatában volt, hogy az általa javasolt és a magyarok lakta községekben ténylegesen használt nevek közt nagy volt a távolság, hiszen megjegyezte, hogy vannak olyan „dunántuli és tiszavidéki szinmagyar községek, ahol a köznép leányai is tüntetőleg, kizárólag idegen keresztnevet használnak” (1917: 192). Az sem volt számára ismeretlen, hogy az „ős magyar nevek használata ma még csak egyes családok különlegessége” (1917: 202), nem elterjedt. Az ellentmondások feloldása, rigid határok meghúzása egy névkorpuszban ott, ahol határsávok és átmenetek léteztek, nyelvi ideológiai segítséggel valósulhatott meg, a koncepció harmadik pilléréként. Ennek néhány eleme a következő fejezet tárgya.

4. Mintha „magyar törzsből származva mindenki magyar nevét örökölte volna”, illetve a nyelvi nacionalizmus ideológiájának néhány eleme. A nyelvi nacionalizmus mind a nevek csoportosítását, mind a névpolitikai apparátus és a feladatok körülhatárolását strukturálta. Előbbit MAITZ egy általános, kollektív nyelvi gondolat- és értékrendszerként írta le, melynek legfőbb vonatkoztatási pontja a nemzet, és melyet megalkotói nemzeti érdekekre hivatkozva fejtenek ki és képviselnek (MAITZ 2006: 310–311; l. még LANSTYÁK 2009: 30–31; FARKAS–MAITZ 2009: 574; a nyelvi ideológia fogalmára l. MAITZ 2006: 309–310; további értelmezésekre l. még LANSTYÁK 2011: 15–16. MAITZ a családnevek tekintetében a névideológia fogalmát is használta, l. 2008b: 188).⁶ A nemzetre való hivatkozás a könyv LENGYEL névpolitikai nézeteit összefoglaló fejezetén végigvonul, elég csak e tanulmány bevezetésében idézett, az egész nemzeti életre kiterjedő magyar névpolitika céljára gondolni (1917: 5).

A nyelvi nacionalizmusnak a dualizmus időszakában elterjedt elemei közül MAITZ számosat elemzett (l. 2006, 2008a, 2008b, 2009). Közéjük tartozik a többnyelvű névviselésnek a „nyavalya”, azaz a betegség metaforájával való leírása, amely ilyenként orvoslást kíván (MAITZ 2009: 89–90). Ilyen ideológiai elem például a névmagyarosítás „nagy”, „szent” és „nemzeti” üggyé való misztifikálása és glorifikálása (MAITZ 2009: 81–82; példaként l. LENGYEL 1917: 8, 201) vagy a nemzeti nyelv veszélyeztetettsége (MAITZ 2006: 319). Utóbbi a névkönyvben például a magyar nevek „állandó és rendszeres pusztulásának”, „nyomorúságos állapotának” képében volt jelen (LENGYEL 1917: 200, 209). Ideológiai elemnek tekinthető a magyar nyelv tökéletessége és felmagasztosítása, vélt felsőbbrendűsége is (MAITZ 2006: 314–315, 2008b: 205), „nemzeti energia” és „kincsként” való leírása (LENGYEL 1917: 211), valamint az a gondolat is, amely szerint a nemzet és a nyelv egybe kell eszen a magyar névvel, az „ezeréves magyar földdel” (MAITZ 2006: 318–319; példaként l. LENGYEL 1917: 11, 213). Ide sorolja LANSTYÁK (2009: 30–31) a nemzetépítő funkciónak a nemzeti nyelvhez való társítását, de nyelvközi viszonyban a kisebbségi nyelvek visszaszorítására irányuló státusztervezést is. Ez LENGYEL névpolitikai víziójában – minden név magyarosításában – az idegennek tekintett nevek alárendelt státuszában és kirekesztésének szándékában nyilvánult meg. A korpusztervezésben a nyelvi nacionalizmus a domináns kategorizáló elvben mutatkozott meg: az idegen és a magyar dichotómiájában.

LENGYEL célja nemcsak a meglévő magyar nevek terjesztése volt, hanem a közreadott nevek szándéka szerint további új névváltozatok képzését segítik majd (1917: 20), egy új névkorpusz jöhet létre. Az új magyar névváltozatok képzése koncepciójában legitím célnak tűnik (1917: 10, 20, 209), fél is hívta a figyelmet arra, hogy új magyar női neveket kell „teremtteni” (1917: 207). Egyben új névhagyományok keletkezését is propagálta, amennyiben e neveket majd a következő, új magyar generáció viseli (1917: 211). Ezt az igényt leginkább az ősmagyar vagy a legjobb magyar nevek terjesztése mutatta. Az „ősmagyar” nevek hagyományként való értelmezését tükrözi, hogy könyvében nézete szerint „a régiből született,

⁶ A nyelvi purizmus a nyelvi nacionalizmus egy válfaja, amely a közösség saját nyelve ellen irányul (LANSTYÁK 2009: 31). Bár a kirekesztés a magyar nevek egy részét is érintette, itt az átfogóbb fogalmi keret használata tűnt alkalmasabbnak.

a hagyományokból táplálkozott, a magyar föld ezeréves talajából kinőtt [...] *új Magyarország*” van jelen (1917: 11). Ide illeszkedik az a vízió is, amely szerint az idő és a közhasználat „ki fogja válogatni és ki fogja alakítani *a magyar keresztnevek olyan mennyiségét, hogy azt [sic] pótolni lesz képes a magyar forgalomban levő összes idegen neveket*” (1917: 204).

Ezt az elképzelt új névhagyományt leginkább HOBSBAWM „kitalált hagyomány” fogalmával lehet leírni. A fogalom olyan, hagyományként bemutatott gyakorlatokat ír le, amelyeket réginek tüntetnek fel, de valójában újak. Egyik jellegzetességük, hogy elfogadott, nem változó, kötött szabályok irányítják őket, míg az egyéb szokások, ünnepek folyamatosan változnak, nem statikusak. De jellemzi őket az is, hogy a hivatkozott korábbi szokásokkal szemben szimbolikus-ideológus funkciójuk van, és ismétlés által olyan értékeket közvetítenek, amelyek automatikusan kapcsolatot teremtenek a múlttal (HOBSBAWM 1984: 1–14; magyarul 1987: 10–11; a kontinuitásteremtésre utal még MAITZ 2009: 83–84). HOBSBAWM szerint a hagyományok feltalálása a nyelvet, a szókincset is érintette (1984: 7). A kapcsolatteremtés igénye LENGYEL névpolitikai elképzeléseiben is jelen volt: „Mert ezzel az iránnyal az új magyarok a régi magyarok nevét veszik fel. *A történelem folytonosságát kell e téren is helyreállítanunk! Ugy kell magyarosítanunk, mintha ezer esztendő óta mind magyarok lennénk és azok maradtunk volna. Ugy kell irányítanunk ezt a dolgot, mintha zavartalan történelmi fejlődés alapján magyar törzsből származva mindenki magyar nevét örökölte volna! Ugy, mint ahogy a tiszta német, a tiszta francia és a tiszta olasz területek lakossága őseitől örökölt német, francia és olasz neveket ismer csak. Ez a teremtett és rekonstruált magyarság olyan legyen, mintha szervesen fejlődött volna!*” (1917: 211; más kontextusban idézi KARÁDY–KOZMA 2002: 112; részletét MAITZ 2008b: 204, 2009: 83 is).

A folytonosság képzetének kialakítása olyan esetekben, ahol az már megszakadt vagy csak részben maradt fenn, HOBSBAWM (1984: 2, 12) szerint a „kitalált hagyomány” jellegzetessége. Egy korábbi korszakban esetleg részben vagy egy eltérő formában jelen lévő, vélt vagy valós szokásokra való hivatkozás mesterséges kontinuitást teremt, a „régis szokás” legitimál egy megváltozott feltételek közt történő, a korábbihoz képest más jellegű, más társadalmi kontextusban történő, más társadalmi csoportok által gyakorolt jelenkori használatot. Ez a legitimáció a régi szokások legfontosabb funkciója. A folytonosság képzetének megeremtése új társadalmi kontextusban LENGYEL munkájában jól nyomon követhető. Azokat a keresztneveket, amelyeket régiként tüntetett fel, inkább a relatív újdonságuk jellemzett, hiszen itt a 19. század folyamán történelmi források alapján rekonstruált, újrakodifikált, újraértelmezett és kitalált névváltozatok hagyományként való etablálását javasolta. LENGYEL a magyar eredetű keresztneveket tartotta a legértékesebbnek, de a középkori, már kihalt vagy csak oklevelekben számos írott változatban fennmaradt, etimológiai értelemben magyar vagy egyéb, esetleg ismeretlen eredetű nevek közül a 19. század első harmadáig, a reformkorig már csak néhány volt használatban. Ebben mutatkozott meg a használatban való törés, amely a kitalált hagyományt jellemzi. Emellett az Árpád-korban már keresztény nevek is használatosak voltak, s az ősiként aposztrofált névváltozatok az 1910-es években választott neveknek is pusztán töredékét képezték. (Az ősmagyar és az ómagyar kor keresztne-

veinek problémáira l. HAJDÚ 2003: 347–365.) A nemzetiként megjelenített nevek választását LENGYEL terve gyakorlatilag invariánssá tenné, ha az általa összeállított névlista ennek az elképzelésnek ellent is mondott, hiszen számos más nevet is tartalmazott. A kötöttség vagy változatlanóság az egyik olyan jellegzetesség, mely a kitalált hagyományt megkülönbözteti a szokásoktól, utóbbiak HOBSBAWM szerint változékonyak (1987: 2). A névadást – az újszülöttnak kiválasztandó nevet – szokásként nem csak a név eredete motiválhatja, hanem más változó faktorok is.

A „régí” egy kiválasztott, HOBSBAWM szerint „erre megfelelő” korra utal (1984: 1). LENGYEL esetében ez a kiválasztott korszak az Árpád-kor és az ún. „ősmagyar” kor, de a két kor részben összemosódik, amikor az Árpád-házi királyok korából fennmaradt ősmagyar nevekről beszél (1917: 15). Az utóbbi időszakát nem határozta meg pontosan, hanem sokkal inkább egy mitikus korra utalt: „*Nevében magával hozta és megőrizte a magyarság honfoglalása előtti multját, más népekkel való érintkezését, ezeréves hazai történetét és mutatja ma is*” (1917: 206). A 18–19. században a kitalált vagy felújított keresztnemek ősiként való átértelmezésével ezeket a neveket gyakorlatilag konstansként, változatlanóságukban vetítette vissza erre a honfoglalás előtti mitikus korra, így alapozta meg a „nemzeti nevek” legitimáló funkcióját. SZÜCS JENŐ (1985/1997: 335–336) az ősiség legitimáló erejét ideológiai hídként írta le, amely a nép és az állam origóját a jelen valóságával vagy annak igényével kötötte össze.

Az ősiség elve több tudományterületen jelen volt, a néprajzi kutatások vonatkozásában HOFER (1996) „az őstörténeti múltba aggály nélkül visszavetített, nemzeti érzéssel átfűtött” szemléletként írta le. Ez a gondolkodásmód elterjedt volt a nemzeti történelem konstruálásában (GYÁNI 2000a: 112). LENGYEL a nyelvről és a nevekről alkotott nézeteinek is része volt, hiszen amint azt HAJDÚ (2003: 347–348) megállapította, a személynevek kutatásában az ősmagyar korként megjelölt időszak, a honfoglalás előtti kor névanyagát a későbbi források alapján meg lehet próbálni rekonstruálni, de ez támadható és bizonytalan eredményeket szül. Az adatok és a források hiánya LENGYEL számára is nyilvánvaló volt (1917: 199–200), de e nevek elsőbbségét mindentől függetlenül azok vélt vagy valós ősiségével igyekezett legitimálni.

Az ősmagyar vagy magyar nevek segítségével létrehozandó kontinuitást a nemzeti történelem konstruálásában alkalmazott stratégia tette lehetővé: a kirekesztés stratégiája, amelynek segítségével azok a történetek, amelyek nem illenek az egységesség képebe, a nemzeti történelem szempontjából érdektelennek minősülnek és kirekesztődnek (GYÁNI 2000: 44–45). Nem tette ezt máshogy LENGYEL sem: névkönyvében ez a stratégia nemcsak a kisebbségi nyelvű névalakokat érintette, hanem az állam függetlenségében előállt diszkontinuitást vagy megkérdőjelezhető kontinuitást is, mint amilyen Magyarország történetében az oszmán uralom, az ország három részre szakadása vagy a Habsburg Birodalomtól való politikai függés volt (vö. GYÁNI 2000: 33–35). De a migrációt, a betelepítéseket és az etnikai térkép megváltozását a 18–19. században szintén figyelmen kívül hagyta (MAITZ 2008b: 204). Az ilyen érdektelennek minősített történeteket LENGYEL az argumentációból mellőzte. E stratégia segítségével tudta csak az organikus fejlődést, a kontinuitást felmutatni, a magyar nevek segítségével prezentálni. Bár arra

hivatkozott, hogy „*a nemzet névanyagában benne van az egész történelem, a múlt, a jelen és a jövő*” (1917: 206), e neveknek és történelemnek csak egy választott szegmensét vette figyelembe, az oda nem illő kisebbségi nyelvű névanyagot nem. A kontinuitás megkérdőjelezhetőségének LENGYEL is tudatában volt, mert megemlítette, hogy a nemzeti fejlődés fonalát sokszor átszakították, a magyarságból sok minden kihalt (1917: 208), a „magyarság keresztnevein pedig a faji és társadalmi különbözőség és így nemzeti széttagoltságunk érzik” (1917: 203).

A kirekesztés stratégiája még legalább egy további vetületben jelen volt a névkönyv koncepciójában: a stratégia részét képezte egy földrajzi értelemben vett kirekesztés. Bár a szerző önképe szerint „minden vidék, minden osztály, minden foglalkozási ág” névanyagát gyűjteni kell (LENGYEL 1917: 10), egy magyar névkönyv csak több, dominánsan románok, szerbek, szlovákok által lakott terület névanyagának kirekesztése mellett valósulhatott meg.

A szimbolikus politikai funkció, amely HOBBSAWM szerint a kitalált hagyományt jellemzi, két formában van jelen LENGYEL koncepciójában. Egyrészt a társadalmi különbözőség megváltoztatásának, a „rég magyar nevek” új hagyományként való propagálásának az volt a funkciója a külvilág felé, hogy a magyar egységet és oszthatatlanságot, a homogén nemzetállami jelleget demonstrálják, bizonyítsák és legitimálják. Ez – tekintve a kor kontextusát – az ország feldarabolását volt hivatott megelőzni. Másrészt a kitalált névhagyomány egy befelé irányuló funkcióval is rendelkezett, hiszen a magyar név felvételével a jövő generációit a magyarok közösségébe szimbolikusán belekötötte volna, e néven keresztül az egyén szimbolikusán a nemzet tagjává válna, a szerző szavai szerint a „*magyar név magyarságukban összekovácsolja a nemzet összes fiait*” (1917: 213), és a magyarosítás „teremthet csak egységes társadalmat” (1917: 11). Ebben a gondolatban mutatkozik meg a magyar nevek terjesztéséhez társított társadalmi funkció, a nemzetépítés, amelyet LANSTYÁK a nyelvi nacionalizmus jellegzetességeként írt le (2009: 30–31), valamint az az elterjedt nézet, mely szerint családnév a nemzeti egység megteremtésének eszköze (FARKAS–MAITZ 2009: 580). A HOBBSAWM által megfogalmazott három hagyománytípus közül (1984: 9) itt a szociális kohéziót teremtő vagy szimbolizáló típus dominál, amely a csoporthoz való tartozást etablálja.

HOBBSAWM szerint a hagyományok kitalálása, bár minden korszakban jelen volt, olyan időszakokban gyakoribb, amikor a társadalomban gyors változások következnek be (1984: 4–5). Ilyen gyors változások lehetősége állt fenn a névkönyv megírásakor, hiszen az az I. világháború idején, annak kontextusában született. Ekkor a Monarchia etnikai-politikai problémái már nem voltak elnyomhatók, fennmaradása kérdésessé vált. Ennek okai közé sorolta ROMSICS (2001: 11) a represszív nemzetiségpolitikát az ország föderatív rendszerű átszervezése helyett, a nemzetállam fenntartásához való ragaszkodást egy olyan államban, amelyben a nemzetiségeknek saját, függetlenségre törekvő mozgalmuk volt. Egyrészt az ország úgy lépett háborúba, hogy a nemzetiségekkel nem tudott közös vonalat kialakítani, ezért azok politikai lojalitása már a világháború kezdetén kétséges volt. Másrészt a cseh emigráció törekvései, Beneš 1916-os Pusztítsátok el Ausztria-Magyarországot című pamfletje (ROMSICS 2002: 87, 109–110) és a románok betörése Erdélybe 1916-ban megmutatták, hogy függetlenségi törekvéseik hát-

terében komoly politikai akarat húzódik. Ez az ellenségkép volt jelen LENGYEL névpolitikai gondolatainak háttérében, amikor arra utalt, hogy köröskörül „prédárló ellenségek állnak határainkon”, az „északi és déli szlávok, az olaszok és oláhok mind a husunkba haraptak” (1917: 212), „az egész környező világ népmilliói eltiprásunkra szövetkeztek, [...] élet-halálharcot kell vívnunk fennmaradásunkért” (1917: 204). A világ összeesküvésének elmélete a magyarság ellen a könyvben már megjelent, a két világháború közt a fajvédő ideológia műltszemléletének is központi eleme volt (l. GYURGYÁK 2007: 217–227). A nevében egységes nemzet az ellenségek elleni védekezés egy formája is lenne, LENGYEL véleménye szerint egy „névben is egészen magyar Magyarország megszünteti az ellenségek rabló étvágát”, megmutathatja, hogy „ez az ország nem osztozkodási alap” (1917: 212–213).

5. Zárszó. Egy olyan korban, amelyben a nyelvi emberi jogok fogalma még ismeretlen volt, a névpolitika nem az anyanyelvi névviselés és névhasználat jogát volt hivatott biztosítani, hanem hatalompolitikai megfontolásokat, adott társadalmi struktúrák fenntartását és az uralkodó kultúra hegemoniáját. LENGYEL is a nemzetpolitika szolgálatába állította a névpolitikát: „Az igazi, a valóságos magyar függetlenségi politika egyik alkotó tényezőjéül állítom oda az igazi magyar névpolitikát” (1917: 213). Amikor a „magyar nemzet névanyagát” akarta megállapítani, azt, hogy mennyi „jó magyar nevünk” van (1917: 9), a kirekesztés stratégiájával a nemzet fogalmát kultúrnemzeti értelemben használta. Egy állammemzeti vonatkoztatású koncepció magába foglalta volna a kisebbségi névváltozatokat is, az ország politikai határain belül létező névként. De szándéka, hogy e névállományt „a magyar nép milliói” (1917: 15) rendelkezésére bocsátja, a belefoglalás stratégiájával a kisebbségi nevet viselőket célozta meg. A háború utáni események megmutatták, hogy egy olyan elképzelés, amely szerint a kisebbségi nyelvű neveket viselők inkább választanák a felkínált új magyar névhagyományt és az önkéntes nyelvi jogfosztottságot, mint a saját nemzetállamuk létrehozását, utópisztikus volt. A trianoni békeszerződés a LENGYEL-féle új névhagyomány képének jelentőségét megváltoztatta és a megcélzott „idegen” társadalmi csoportokat is leszűkítette.

Kulcsszók: névpolitika, személynevek, névkönyv, Lengyel Zoltán, kitalált hagyomány, idegen és magyar nevek, névmagyarosítás, nyelvi nacionalizmus.

Hivatkozott irodalom

- 80.000./1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára* 40: 1778–1947, 1948–2079.
- ANDERSON, BENEDICT 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Atelier füzetek 8. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 1997. Névpolitikai küzdőtér. In: GERGELY B. PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc. 2: 484–491.

- BÁRCZI GÉZA 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókinccs eredete*. Tinta, Budapest.
- BAUKO JÁNOS 2015. *Bevezetés a szociolingvisztikába. Oktatási segédlet*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- BERING, DIETZ 1987. *Der Name als Stigma. Antisemitismus im deutschen Alltag 1812–1933*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- BOCHMANN, KLAUS 1999. A névpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In: SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS szerk., *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 25–69.
- BUSSE, DIETRICH 1997. Das Eigene und das Fremde. Annotationen zu Funktion und Wirkung einer diskurssemantischen Grundfigur. In: JUNG, MATTHIAS – WENGELER, MARTIN – BÖKE, KARIN Hrg., *Die Sprache des Migrationsdiskurses. Das Reden über „Ausländer“ in Medien, Politik und Alltag*. Westdeutscher Verlag, Opladen. 17–35.
- COOPER, ROBERT L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta, Budapest. 159–163.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévszótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 246–252.
- FARKAS TAMÁS 2009. Szempontok, irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások történeteik időben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 11–27.
- FARKAS TAMÁS 2015. Changing names and abolishing the difference. Personal names as ethnic symbols, characteristics of surname changes and the magyarization of surnames in Hungary. *Létünk* 45/3: 27–39.
- FARKAS TAMÁS – MAITZ PÉTER 2009. Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről. *Századok* 143: 565–592.
- GYÁNI GÁBOR 2000. Fin de siècle-történetírás. In: GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 31–47.
- GYÁNI GÁBOR 2000a. Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 95–127.
- GYURGYÁK JÁNOS 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris, Budapest.
- HOBBSAWM, ERIC 1984. Introduction. Inventing Traditions In: HOBBSAWM, ERIC – RANGER, TERENCE eds., *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–14. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781107295636.001>

- HOBBSAWM, ERIC 1987. Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: HOFER TAMÁS – NIEDERMÜLLER PÉTER szerk., *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA, Budapest. 127–197.
- HOFER TAMÁS 1996. Őstörténet a néprajz látószögében. *BUKSZ* 8/3: 301–304.
- HORNBERGER, NANCY H. 2006. Frameworks and Models in Language Policy and Planning. In: RICENTO, THOMAS ed., *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Blackwell, Malden. 24–41.
- KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Budapest.
- KECKSÉS JUDIT 2007. Nemzeti nevek és a nemzeti öntudatra ébredés nevei. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest*. 209–216.
- LABRIE, NORMAND 1999. Nyelvpolitika. In: SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS szerk., *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 15–25.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 2009/1: 28–44.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: MISAD KATALIN – CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia*. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony. 13–57.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2015. Nyelvalakítás – névalakítás. A tulajdonnevekkel kapcsolatos nyelvi problémák kezelése a nyelvmenedzselés-elmélet keretében. In: VÖRÖS FERENC – MISAD KATALIN szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok. A 2014. november 20–21-i pozsonyi névföldrajzi tanácskozás előadásai*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony. 43–75.
- LENGYEL ZOLTÁN 1917. *Magyar névkönyv*. Nap nyomda, Budapest.
- MARKÓ LÁSZLÓ szerk. 2002. *Új magyar életrajzi lexikon* 4. Magyar Könyvklub, Budapest.
- MAITZ PÉTER 2005. Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Niemeyer, Tübingen. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1515/9783110913743](http://dx.doi.org/[-]10.1515/9783110913743)
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102/3: 307–322.
- MAITZ PÉTER 2008a. A „szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- MAITZ PÉTER 2008b. Der Familienname als Ausschluss- und Machtin Eine kritisch-diskursanalytische Fallstudie. In: ELLER, NICOLE Hrsg., *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007*. Edition Vulpes, Regensburg. 11–16.
- MAITZ PÉTER 2009. Névmagyarosítás és névideológia a dualizmus kori Magyarországon. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időkben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 77–93.
- PÖLÖSKEI FERENC 2001. *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. MTA, Budapest.

- RINDLER-SCHJERVE, ROSITA 1997. Sprachpolitik aus der Sicht einer Sprachwissenschaftlerin. In: RINALDI, UMBERTO – RINDLER-SCHJERVE, ROSITA – METZELIN, MICHAEL Hrsg., *Lingua e politica. La politica linguistica della duplice monarchia e la sua attualità. / Sprache und Politik. Die Sprachpolitik der Donaumonarchie und ihre Aktualität.* Istituto Italiano di Cultura (Wien), Wien. 13–23.
- ROMSICS IGNÁC 2001. Nemzet és állam. *Rubicon* 2001/89: 4–15.
- ROMSICS IGNÁC 2002. *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1917. Magyar név. *Magyar Nyelvőr* 46: 200–205.
- ŠRAMEK, RUDOLF 2008. Typologisierung zu Namenkonflikten. In: ELLER, NICOLE Hrsg., *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007.* Edition Vulpes, Regensburg. 11–16.
- SZÉPE GYÖRGY 2001. Magyarország nyelvpolitikája és a kutatás. In: SZÉPE GYÖRGY, *Nyelvpolitika. Múlt és jövő.* Iskolakultúra, Pécs. 107–120.
- SZÜCS JENŐ 1985/1997. Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: SZÜCS JENŐ, *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. Osiris, Budapest. 334–369.
- TOLNAI VILMOS 1905. A magyar keresztnivekről. *Magyar Nyelv* 1: 367–368.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN 2002. Antiszemitizmus és németellenesség – a kétfrontos harc. In: KARSAI LÁSZLÓ – MOLNÁR JUDIT szerk., *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Brahm 80. születésnapjára.* MAZSIHISZ, Budapest. 731–750.
- VÖRÖS FERENC 2004. Névpolitika a Felvidéken. In: BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője* 1–2. MTA, Budapest. 1: 367–381.
- VÖRÖS FERENC 2011. *Nyelvek és kultúrák vonzásában. I. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről.* Kalligram, Pozsony.
- WALKOWIAK, JUSTYNA B. 2011. Minority Language Policy regarding Personal Names. An Overview. *ESUKA – JEFUL* 2/1: 367–382.
- WALKOWIAK, JUSTYNA 2016. Personal Names in Language Policy and Planning: Who Plans What Names, for Whom and How? In: PUZEY, GUY – KOSTANSKI, LAURA eds., *Names and Naming. People, Places, Perceptions and Power.* Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto. 197–212.

What should “Hungarian naming policy” be like?

Zoltán Lengyel’s vision in his Hungarian Book of Names (1917)

When Zoltán Lengyel published his collection of Hungarian family names and given names in 1917, he pointed out that a Hungarian naming policy would be necessary. The aim of this paper is to analyse three pillars of his ideas about such a naming policy. The first part surveys status policy: naming conflicts, a suggested solution, and representatives of naming policies. The second part scrutinizes corpus planning: the dichotomy of foreign and Hungarian names was the basis of including certain selected foreign names in the book of names and discarding others. The author argues that although Lengyel made a clean-cut distinction between foreign and native names, his corpus of names exhibited a boundary area rather than a sharp dividing line. That boundary area included names that could have been attributed to either pole on the basis of the criteria given; their classification was arbitrary in many cases. In classifying Hungarian names, Lengyel attached value judgements to the groups

in terms of utility; he emphasized the priority of ancient Hungarian names as opposed to “ugly” or “worn-out” ones. Finally, the paper discusses linguistic nationalism and proposes that Lengyel’s ideas are similar to the phenomenon of “invented tradition” as described by Eric Hobsbawm.

Keywords: naming policy, personal names, name book, Zoltán Lengyel, invented tradition, foreign vs. Hungarian names, Hungarianisation of names, linguistic nationalism.

BERNADETTE GEBHARDT
Pécsi Tudományegyetem

Látássérült személyek mentális lexikona a szóasszociációk tükrében*

1. Bevezetés. A jelen kutatás a látássérültek beszédfolyamatainak pontosabb megismerésére ad lehetőséget. A téma jelentőségét az adhatja, hogy magyar nyelven alig létezik a látássérültek közösségét nyelvészeti célból megközelítő kutatási eredmény, holott a nemzetközi tudományos életben a közelmúltban és jelenleg is számos kutatási projektum (többek között pl. KANJLIA et al. 2016; BOTTINI et al. 2015; SCHINAZI et al. 2016; GELD 2014; HUGHDAHL et al. 2004; LASSONDE et al. 2004) tevékenysége irányul ennek a közösségnek a mélyebb megismerésére. Ezek jelentős része idegtani, neurológiai kiindulópontú vizsgálat (pl. DIETRICH et al. 2015; BEDNY et al. 2012), más részük nyelvészeti, amelyek főként a hallott szöveg percepciójának kérdéskörét vizsgálják (pl. HERTRICH et al. 2013). Ezeknek a vizsgálatoknak közös jellemzőjük, hogy arra keresik a választ, egy érzékszerv kiesése milyen hatással van az agytevékenységre, milyen mértékű lehet az agyi flexibilitás, más érzékszervek mennyire képesek átvenni a hiányzó érzékelési mód szerepét, valamint a nyelvi tevékenységet hogyan határozza meg más érzékszervek működésének felerősödése. A jelen kutatás is ebbe a párbeszédbe szeretne bekapcsolódni azért, hogy a látássérült személyek mentális lexikonának működésére vonatkozó pontosabb leíráshoz kíván hozzájárulni.

1.1. A mentális lexikon működése és a lexikális előhívás. A mentális lexikon az az agyi tároló rendszer, amelyben a nyelv és a beszéd egységeit, szabályait tároljuk. Három részét szokták elkülöníteni: 1. aktív szókincs, 2. passzív szókincs, illetve 3. éppen aktivált szókincs (GÓSY 2005: 193–194). Más forrásokban az *aktív* és *passzív szókincs* elnevezések helyett az *expresszív*, illetve *receptív* kifejezéseket alkalmazzák (LUKÁCS 2014: 539). Az aktív szókincs azoknak a nyelvi elemeknek az összessége, amelyeket az egyén gyakran használ, ezzel szemben a passzív szókincsbe azok a nyelvi és beszédjelek tartoznak, amelyek ritkábbak a beszéd során. Az éppen aktivált szókincs azokat az elemeket jelenti, amelyeket az egyén adott beszédhelyzetben aktivál (GÓSY 2005: 194).

A morfológiailag komplex szavak tárolását tekintve kétféle elméletet tartunk számon. Az ún. holisztikus (egészleges) tárolás szerint a hozzáférés gyors, nagy tárhelyet igényel a mentális lexikonban, az új alakok létrehozása analógiás, hasonlósági úton mehet végbe. Az analitikus (elemző) megközelítés azt állítja, hogy a szavak töve van tárolva, és az azokat alakító nyelvtani szabályok. A legtöbb mai modell a kettő párhuzamos működését feltételezi (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 222–227).

3–4 éves korra valószínűsíthetően kialakulnak az alapvető nyelvspecifikus fonológiai reprezentációk, a szemantikai alapú hálózat szerkezetileg kiépül, a szavak tárolása a felnőtt nyelvi rendszer szerint történik, és a lexikális hozzáférési módok ekkorra már valószínűleg megközelítik a felnőtteket (GÓSY–KOVÁCS

* A szerző ezúton szeretné megköszönni tanulmánya lektorainak értékes tartalmi, illetve formai javaslatait, amellyel hozzájárultak a tanulmány végleges változatának kialakításához.

2001: 331). Egyes kutatási eredmények arra mutatnak, hogy kezdetben a szintaktikai elemzéseken van a hangsúly, de később ezt a szerepet átveszik a szemantikai elemzések, felnőttkorban pedig főként ezek irányítják e mentális folyamatokat (LUKÁCS 2014: 530–531).

Az adott nyelvi és beszédjel lexikonban történő keresését és megtalálását lexikális hozzáférésnek nevezzük (GÓSY 2005: 195). Az előhívást befolyásolja az ún. Priming-hatás, vagyis az, hogy az előhívás előtt milyen szavak szerepeltek az elhangzó beszédben, valamint további befolyásoló tényezők a szógyakoriság, a szóhossz, a szavak nyelvtani kategóriája is (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 195–205).

1.2. A szóasszociációs vizsgálatok. A mentális lexikon vizsgálatának sokak által alkalmazott módszere a szóasszociációs vizsgálatoknak a lefolytatása, amelyeknek a segítségével azt mérjük, hogy az adott szituációban kiejtett hívószavakról a kísérleti személynek mi jut eszébe. A szóasszociációs vizsgálatoknak többféle típusuk van, melyek a következők: a) szabad szóasszociáció: az adatközlőnek előre meghatározott hívószóra kell előhívnia az első szót, ami eszébe jut; b) szűkített szóasszociáció: az adatközlőtől a megadott hívószóra meghatározott kategóriájú választ várnak; c) nyitott teszt: egy meghatározott jelentéskategórián belül kell annyi szót előhívni, amennyi eszébe jut a vizsgált személynek (GÓSY 2005: 203–204). Egy következő típus az ún. betűfluencia-vizsgálat, amelynek során az előhívandó szavak első betűje meg van adva, és ezt figyelembe véve kell szavakat aktiválni (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 173–176).

A válaszok alakulását befolyásolja a kísérletvezető személye, az adatközlő kora, neme, képzettsége, nyelvismeretének szintje, az adott kultúrkörhöz való tartozása, intelligenciája és verbális képessége, érdeklődési köre, valamint a szülők végzettsége is (KOVÁCS 2013: 36–37). Egyes kutatások szerint legkönnyebben a közvetlen tapasztalást, a perceptuális evidenciát, legkevésbé pedig a szociokulturális sajátosságokat tükröző válaszokat hívják elő az adatközlők (LENGYEL 2012: 83–94).

A hívószóra adott válaszok egy lehetséges besorolása: 1. fonetikai (hangzási) összefüggés; 2. szerkezeti összefüggés (szóképzés, szóösszetétel, szó szerkezet); 3. szemantikai összefüggés. Az utóbbi kategórián belül meg lehet különböztetni mellérendelő (*lepke – szúnyog – méhecske*), ellentétes (*sovány – kövér*), komplementer (*apa – anya*), rész-egész (*pálmafa – kókusz*) és alá-fölé rendelési viszonyokat (*Duna – folyó*) is (NEUBERGER 2008). Az asszociációk között megkülönböztetünk szófajmegőrző és szófajváltó szópárokat is. Szófajmegőrzésről beszélünk, ha a válaszszó szófaja megegyezik a hívószóéval, szófajváltásról pedig akkor, ha a két szó szófaja eltér egymástól.

1.3. A látássérültek. A jelen kutatás célcsoportját a látássérültek közössége alkotja, így szükségesnek tartom a látássérüléssel rendelkezők populációjának a bemutatását a legfontosabb jellemzők kiemelésével.

A látás a legfontosabb érzékszervünk, amelynek nagy szerepe van a tanulásban és a tapasztalatszerzésben (PARASZKAY 2007: 9–13). A látássérültek kb. 80%-ának van valamilyen látásmaradványa, ezért használjuk inkább a *látássérült* kifejezést, és nem a *vak*-ot; utóbbi kifejezés emellett az idők során pejoratívává is vált a magyar nyelvben, hasonlóan a *süket* melléknév jelentésváltozásához. A veleszületetten látássérült személyek aránya csökken, de az időskori látássérülés aránya nő; Ma-

gyarországon a látássérültek legnagyobb része az idősök közül kerül ki (PAJOR 2010: 11–20).

„Látássérültnek tartjuk azokat, akiknek látásélessége két szemükön együtt korrigáltan (szemüveggel vagy bármilyen látásjavító eszközzel) a teljes látáshoz (1,0) viszonyítottan 0–0,33 közötti” (CZIBERE–SZILÁGYI szerk. 2006: 7). A látás- teljesítmény, látásélesség (vizus) minősége alapján megkülönböztetünk vakokat, aliglátókat és gyengénlátókat. A vakok vizusa 0, még fényt sem érzékelnek. Az aliglátók vizusa 0,01–0,09 (1–9%) közé esik, alcsoportjaik: fényérzékenyek, nagy- tárgylátók, ujjolvasók. A gyengénlátók látásélessége a 0,1–0,3 közötti tartományba esik, vagyis ők állnak legközelebb a látó többséghez. Náluk a látás a vezető érzéke- lési csatorna, oktatásukban is fel lehet használni ezt az érzékelési módot. A látássé- rülés keletkezési ideje szerint megkülönböztetünk veleszületett és szerzett sérülést. A látássérülés prognózisa szerint pedig létezik progrediáló, azaz romló, valamint stacionér (megállapodott) kórfolyamat (CZIBERE–SZILÁGYI szerk. 2006: 1–8).

A látássérültek esetében a látás hiányából vagy részlegességéből származó hátrányt más érzékterületek működése ellensúlyozza, vagyis a hallás, szaglás, íz- lelés, tapintás útján szerezhető információk válnak hangsúlyossá. A vakoknál az olyan elemek, melyek csak látás útján ragadhatók meg, mint a szín- és fényjelensé- gek, érzékletes tartalom nélkülivé válnak. A látás és tapintás útján észlelhető azon jelenségeknek (mélység és távolság), amelyekben a vizuális tapasztalat dominál, a vakok számára van érzékletes tartalmuk, de nem azonos a látókéval. A látássérült érzékleti tapasztalata sokszor teljesen vagy részlegesen hiányos, ilyen a monu- mentalitásnak az érzékelése vagy a festői alkotások befogadása (CZIBERE–SZI- LÁGYI szerk. 2006: 14).

A vakok az érzékelés során mindig valamely résztulajdonságot figyelnek, a látókkal ellentétben nem elsősorban az alakot, hanem olyan tulajdonságot, amelyet a látók viszont nem tartanak lényegesnek, vagyis a valóságnak más szegmenseit emelik ki a tájékozódás során. A tér megragadása és tárolása elsősorban látás útján történik, a látás a tárgyak relációiról és távolságáról is tájékoztat. A tér a vakok számára nem tartály, hanem különböző útvonalak hálózata, amelyben vannak kiemelt viszonyítási pontjaik. Átszerveződés, szerkezeti változások következnek be a térérzékelésben, a formaészlelésben és a fogalmak belső struktúrája terén is. (PÁLHEGYI 1981: 22–36.)

1.4. A kutatás célja, hipotézisei. A jelen kutatás célja az volt, hogy képet adjon a látássérültek mentális lexikonáról és arról, hogy milyen reprezentációkat tárolhatnak az elméjükben az olyan jelenségekről, amelyeket nem látnak. A legfon- tosabb kutatási kérdés az volt, hogy mást hívnak-e elő akkor, ha olyan hívószóra kell asszociálniuk, amelynek a tartalmát képesek érzékszerveikkel befogadni (hallás, tapintás, szaglás, ízlelés által befogadható jelenségeknek megfelelő sza- vak szemantikai köre), mint akkor, ha olyan hívószóra kell reagálniuk, amely egy olyan valóságdarabot jelöl, amelyet nem tudnak érzékelni, mivel azt csak a látás- sal lehetne befogadni.

A vizsgálat során megfogalmazott hipotézisek a következők voltak: 1. A lá- tássérültek mentális lexikona más reprezentációkat tárol a látókhöz képest azon nyelvi jelölők esetében, amelyekhez a nyelven kívüli valóságban olyan elem tar-

tozik, amelyet látás vagy főként látás útján lehet észlelni. 2. A látássérültek asszociációi azon hívószavak esetében, amelyeknek a nyelven kívüli valóságban létező megfelelője nem a látás, hanem más érzékszerv útján fogadható be elsődlegesen, nagyobb hasonlóságot mutatnak a látók asszociációihoz, mint a látásra épülő hívószavak asszociatívumai.

2. Anyag, módszer és kísérleti személyek. A kutatás kísérleti úton történt, a kísérlethez kialakított feladatokat élőszóban kellett megoldani. A feladatok megoldásáról hangfelvételek készültek, amelyeket hangszigetelt süketszobában rögzítettem diktafonra. A feladatok megoldásainak nyelvi anyagát lejegyeztem, és táblázatkezelő program segítségével végeztem rajtuk el a számításokat.

A kísérletben egy 10 látássérült (vak) személyből álló kísérleti csoport (célcsoport) és egy 10 látó személyből álló kontrollcsoport vett részt. Mindannyian a húszas-harmincas éveikben járnak, tehát a fiatal felnőttek életkori kategóriájához tartoznak. A látássérülteknél az életkori tartomány 23–39 év, a kontrollcsoportban 20–25 év volt, a nemekre vetített átlagéletkor a vak nőknél 33,6 év, a vak férfiaknál 29 év, a látó nőknél 23,5, a látó férfiaknál pedig 22,5 év volt. Adatközlőim valamennyien ép értelműek, ép hallásúak, semmilyen pszichés, mentális betegséggel nem küszködnek. A vak csoportban lévők valamennyien születésük óta nem látnak. A nemek mindkét csoportban nagyjából kiegyenlítően szerepeltek: a látássérülteknél 5 nő, illetve 5 férfi, a látó csoportban pedig 6 nő, illetve 4 férfi szerepelt. Lakóhelyük szerint valamennyien Budapesthez kötődnek (egyetem, főiskola, munkahely). Végzettségüket tekintve adatközlőim egy személy kivételével minimum érettségivel rendelkező személyek.

A felvételek átlagosan 15–20 percet vettek igénybe. A kísérletben négy darab szóasszociációs feladat kapott helyet. Az első feladat szabad szóasszociáció volt: 20 db hívószó esetében meg kellett nevezni az első dolgot, ami eszükbe jut az adott szóról. A szavak négy érzékterület, a hallás, tapintás, szaglás, illetve ízlelés fogalomköréből kerültek ki. A feladat hívószavai a következők voltak, amelyeket eredeti sorrendben jelzek: *puha, zajos, keserű, dohos, kemény, halk, illatos, tompa, édes, hegyes, süvít, sós, áporodott, sima, szagos, savanyú, recseg, íztelen, büdös, kattog*. A 20 hívószó szófajok szerinti megoszlása a következő volt: 16 melléknév, 3 ige, 1 igenév.

A második feladatban három hívószó szerepelt, három színnév (*piros, sárga, kék*). Mindegyik után egy percen keresztül kellett szavakat sorolniuk (nyitott teszt megkötés nélkül). A harmadik feladat szintén szabad szóasszociáció volt: 20 darab szót tartalmazott, amelyek olyan jelenségeket jelölnek, amelyeket főként látás útján lehet befogadni. Ebben a feladatban az alábbi hívószavak szerepeltek a következő sorrendben: *sötét, kecses, kontrasztos, borongós, tarka, világos, homályos, fényes, csúnya, borús, színes, nagydarab, csillogó, elhanyagolt, matt, átlátszó, szikrázó, csiricsáré, csinos, szép*. Szófajok szerint tehát a megoszlása a következő volt: 18 melléknév, 2 igenév. Az utolsó feladat szintén szabad szóasszociáció volt, 10 darab szót tartalmazott, amelyek a mélység-távolság érzékeléséhez kapcsolódnak. A jelen tanulmány az utolsó feladat eredményeit nem adja közre területi megfontolásból, annak kifejtése egy másik tanulmány alapját képezheti majd.

Az asszociátumokat a következő szempontok szerint osztályoztam: a) a szófajmegőrzés-szófajváltás kérdésköre, b) szófajiság, c) gyakoriság (az asszociátumok ismétlődése a csoportokon belül), d) szinonimák és antonimák aránya, e) nincs válasz kategória aránya. A szófajiság kérdéskörének tárgyalásához a besoroló típusú kategóriarendszert vettem alapul (MGr.). A kapott eredményeken az Excel programmal minőségi és mennyiségi elemzéseket végeztem, amelyeket csoportszintre vetítve adok közre; az egyéni jellegzetességek leírása nem része a dolgozatnak.

3. Eredmények

3.1. Az 1. szóasszociációs feladat eredményei. A szófajmegőrzés-szófajváltás vizsgálata során a következő eredmények születtek.

A szófajváltás mindkét csoportban nagyobb arányú volt, mint a szófajmegőrzés. A vak csoportban azonban jóval magasabb volt ez a szám, mint a látó kontrollcsoportban, a vakoknál majdnem elérte a 75%-os arányt, ebből következően a szófajmegőrzés aránya viszont igen alacsony értékeket mutatott náluk. Szófajváltásra néhány példa a látássérültek csoportjában: *halk–trolli*, *szagos–busz*, *sima–asztallap*, *süvit–zaj*, *recseg–rádió*, *kattog–vonat*, *kattog–buszok*. Példák ugyanerre a jelenségre a kontrollcsoportban: *halk–toll*, *sima–kéz*, *süvit–autó*, *recseg–ajtó*, *kattog–agy*. Példák szófajmegőrzésre a vakoknál: *halk–csendes*, *illatos–büdös*, *süvit–eláll*, *áporodott–igénytelen*, *sima–érdes*, *íztelen–ízes*. Példák erre a stratégiára a kontrollcsoportban: *halk–zajos*, *süvit–sikolt*, *sima–göcsörtös*, *íztelen–szagtalan*.

A nincs válasz kategória (amikor az adatközlő valamilyen okból kifolyólag nem adott választ) szintén a vakoknál volt nagyobb arányú, a látóknál azonban gyakorlatilag nem fordult elő. Megfigyelhető, hogy a látó csoportban kapott értékek közelebb esnek egymáshoz, mint a vak csoportban kapott számadatok. A pontos számadatokról az 1. táblázat tájékoztat.

1. táblázat

A két csoport összesített eredményei az 1. szóasszociációs feladatban a szófajmegőrző és szófajváltó válaszszavak tekintetében

	Szófajmegőrző párok	Szófajváltó párok	Nincs válasz
Vak csoport	18,5%	74,0%	7,5%
Látó csoport	40,0%	59,5%	0,5%

A szófajiság vizsgálata során a következő megállapításokat lehetett tenni. Az asszociátumok döntő többsége főnév volt mindkét csoportban, a második leggyakoribb előhívott szófaj a melléknév volt, majd elenyésző arányban az igék következnek. A főnevek nagy száma egybecseng a szóasszociációs módszerrel dolgozó korábbi kutatások eredményeivel, melyek szerint általában a szóelőhívások legnagyobb része főnév (LENGYEL 2012).

A főnevek aránya a vak csoportban meghaladta a 70%-ot, a látó csoportban kisebb volt ennek aránya. A melléknévek a vakoknál azonban kisebb számban jelentkeztek, mint a látóknál, ami egyenesen következik a fentebb a szófajváltásról

megfogalmazott megállapításokból. Az igék mindkét csoportban 10% alatt maradtak. Az egyéb kategóriába kerültek a felsorolt szófajkategóriákon kívül előforduló szófajok, mint az igenevek és a határozószavak, valamint ide soroltam a „nincs válasz” kategóriát is. Az adatokból azt lehet kiolvasni, hogy a vakok számos esetben melléknévről főnévre váltottak, hiszen a hívószavak döntő része melléknév volt, asszociátumaik döntő többsége pedig főnév. (Az igék alacsony arányához hozzájárult, hogy a hívószavak között is kis számban szerepeltek). A látó csoport esetében ebben a vonatkozásban is elmondható, hogy a számadataik kiegyenlítettebbek, közelebb esnek egymáshoz, ami az előző táblázat eredményeiből egyenesen következik. A továbbiakban fontos és érdekes kérdésnek tartom annak az okaira rávilágítani, hogy a vak csoportra miért lehet nagyobb mértékben jellemző a szófajváltás, mint a látókra. A pontos eredményekről a 2. táblázat adatai informálnak.

2. táblázat

A válaszcsoportok megoszlása a szófajviszony tekintetében az 1. szóasszociációs feladatban

	Főnév	Melléknév	Ige	Egyéb
Vak csoport	71,5%	18,0%	2,0%	8,5%
Látó csoport	55,0%	35,5%	5,0%	4,5%

A következő kérdéskör az asszociátumok csoportokon belüli, különböző adatközlőknél való azonos előfordulásának a vizsgálata volt.

Azokat a válaszcsoportokat gyűjtöttem össze, amelyeknek a gyakorisága legalább az egyik csoportban meghaladta az 50%-ot, vagyis minimum 10-ből 5 személynél előfordultak. Három ilyen példát találni a korpuszban: a *szél* asszociátum megjelenése a *süvít* hívószóra, a *ropog* asszociátum megjelenése a *recseg* hívószóra, valamint a *szagtalan* válaszcsoport az *íztelen* hívószóra következett. A három példa közül a *szél* előfordulása mindkét csoportban magas százalékot kapott (l. 3. táblázat), viszont a másik két példa csak a látó csoportban szerepelt nagy arányban. A *szél* asszociátum megjelenésének a *süvít*, *mint a szél* szóláshasonlat lehetett a motivációja, a *recseg* és a *ropog* szavak ikerszavakat alkotnak a magyarban, ez lehet a magyarázat a *ropog* nagy arányára. Az *íztelen* és a *szagtalan* szavak összepárosításának oka pedig a hasonló hangzás lehetett, de ahogy a táblázatból is látható, a látó csoportban jelent meg több esetben, a válaszadók felénél (l. 3. táblázat).

A további átfedéseket a két csoport között az azonos válaszcsoportok tekintetében az alábbiakban mutatom be. (Az első adat mindig a vak csoportra, a második a kontrollcsoportra vonatkozik).

A *halk* hívószóra a vakoknál és a látóknál is az antonim *hangos* volt a leggyakoribb asszociátum (20-20%), valamint egy, illetve két esetben előfordult a *csend* (a vakoknál *csend* hangalakokkal) is. Az *illatos* hívószóra a *virág* asszociátum aktiválása volt a leggyakoribb (30%, ill. 40%), a *tompá*-ra az *éles* (20%, ill. 30%), az *édes*-re a *késérű* (20-20%), a *hegyes*-re a *tű* (30%, ill. 20%), a *süvít*-re a *szél* (60%, ill. 80%), a *sós*-ra a *mogyoró* (10%, ill. 20%), az *áporodott*-ra a *levegő*

(10%, ill. 20%), a *simá*-ra az *érdes* (20%, ill. 30%), a *szagos*-ra az *illatos* (10%, ill. 40%), a *savanyú*-ra a *cukor* (20, ill. 40%), a *recseg*-re a *ropog* (30%, ill. 60%), az *íztelen*-re az *étel* (30%, ill. 10%), valamint a *szagtalan* (10%, ill. 50%), a *büdös*-re az *illatos* (10%, ill. 30%), a *kattog*-ra a *gép* (10%, ill. 10%). Ezekből az adatokból megfigyelhető, hogy a kontrollcsoporton belül gyakoribb az azonos válaszcikkek aktiválása, mint a vak csoportban. A felsorolt példák között 15-ből 10 esetben náluk volt több megegyező asszociátum.

Ebben a feladatban nem volt egyetlen olyan hívószó sem, amelyre a két csoportban előhívott asszociátumok sorában ne lett volna ismétlődés.

3. táblázat

50%-ot meghaladó előfordulási gyakoriságú válaszcikkek az 1. szóasszociációs feladatban (zárójelben a hívószavak szerepelnek)

	<i>szél</i> (<i>süvít</i>)	<i>ropog</i> (<i>recseg</i>)	<i>szagtalan</i> (<i>íztelen</i>)
Vak csoport	60%	30%	10%
Látó csoport	80%	60%	50%

A következőkben a szinonimák (a SzinSz. alapján) és antonimák előfordulási arányát vizsgálom.

Összességében elmondható, hogy a szinonimák és antonimák aktiválása a két csoportban 15% körül vagy az alatt volt. A vak csoportban a szinonimák aránya igen elenyésző volt, 4%, a látóknál ez a szám 12%. Az antonimák aktiválási gyakorisága közelebb esett egymáshoz a két csoportban: a vakoknál 11, a látóknál 15%-ot ért el. A vakoknál kapott százaléérték a szinonimák előhívásában ugyancsak összhangban áll a fentiekben leírtakkal: erre a csoportra volt nagyobb mértékben jellemző a szófajváltás, ebből egyenesen következik, hogy náluk a szinonimák aránya is alacsonyabb lesz.

A „nincs válasz” kategória a vak csoportban volt nagyobb arányú, ahol a következő hívószavak okoztak nehézséget az adatközlőknek: *tompa*, *sima*, *áporodott*, *recseg*.

További megfigyelés, hogy a közlekedési eszközök, járművek, közlekedési viszonyok fogalmkörébe tartozó szavak a vakoknál nagyobb arányban jelentek a hangok, hanghatások szemantikai köréhez tartozó hívószavak után. 17 esetben találtam rá példát, a látó csoportban mindössze két esetben. Példák az ebbe a fogalmkörbe tartozó válaszcikkekre a vak csoportból: *motor* (2 db), *busz* (2 db), *7-es busz*, *buszok*, *trolis*, *járda*, *város*, *út*, *utca*, *padló*, *vonat*, *állomás*, *irányjelző*, *forgalom*, *Hungária körút*.

Ennek az lehet a magyarázata, hogy a látássérültek életében a közlekedés egy kritikus pont, máshogy tájékozódnak, mint a látók, valamint a közlekedési eszközök zaját erőteljesebben érzékelik, a hang alapján azonosítják be ezeket.

A legjellemzőbb tematikus kategóriák mellett a használati tárgyak, étel-ital megnevezése, növénynevek, valamint a természeti jelenségeket jelölő szavak voltak.

A fonetikai hasonlóság igen csekély arányban mutatkozott motivációs tényezőként: a vakoknál egyáltalán nem, a látóknál is mindösszesen két esetben találni rá példát a vizsgált korpuszban.

3.2. A 2. szóasszociációs feladat eredményei. Ebben a feladatban a *piros*, a *sárga* és a *kék* hívószó szerepelt ebben a sorrendben, s a feladat az volt, hogy megkötés nélkül mindegyik hívószó után egy percen keresztül folyamatosan szavakat aktiváljanak.

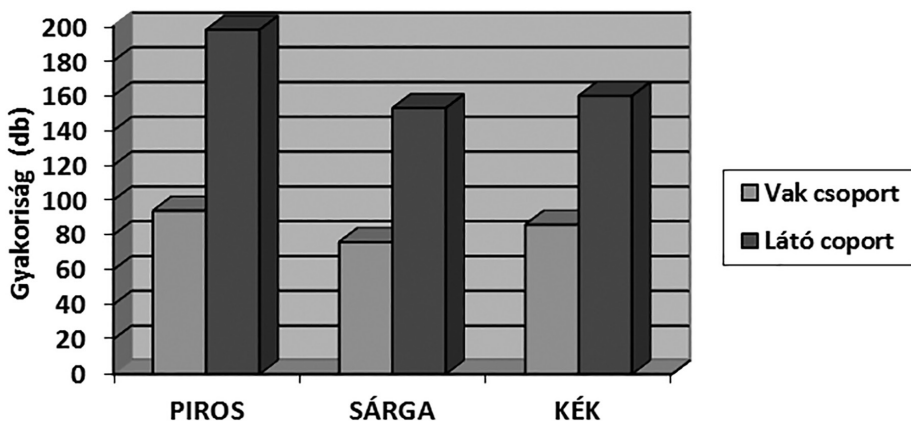
Az előhívott szavak számában jelentős különbség mutatkozott a két csoport között. A *piros* hívószóra a vak csoportban 94 asszociátum, a látóknál 198 érkezett, vagyis utóbbi több mint a kétszerese a vakok teljesítményének. A vakok 60%-a 10-nél kevesebb számú szót tudott előhívni hívószavanként, és csupán ketten lépték át a 10 szavas határt. Ezzel szemben a látó csoportban valamennyien 10 szó felett aktiváltak szavakat, 80%-uk 15 és 20 szó között teljesített, valamint két személy (20%) asszociációinak a száma átlépte a 30-at.

A *sárga* hívószó esetében 76 db előhívott szó volt a vak csoportban, a látóknál több mint ennek kétszerese, 153 darab szó volt összesen. A vak csoport 80%-a kevesebb, mint 10 szót aktivált. Ezzel szemben a látóknál egy ilyen személy sem volt: 90%-uk 10 és 20 darab szó között hívott elő szavakat, egy személy pedig több mint húszat.

A *kék* hívószó esetében a látók által aktivált szavak összege 160 darab volt, míg a vakoknál ezzel szemben mindössze 86 darab érkezett, vagyis átlagosan: $8,6 < 16$ db szó/fő volt jellemző, tehát a látók majdnem dupla annyi szót vagy szerkezetet, kifejezést tudtak előhívni ugyanannyi idő alatt. A vak csoport 70%-a kevesebb, mint 10 darab szót tudott kiejteni, ebből hárman kevesebb, mint 5 (!) szót aktiváltak (4-4-2) (lásd 1. ábra).

1. ábra

A 2. feladat során aktivált szavak száma részfeladatonként (db)

Az asszociátumok között a legjellemzőbb tematikus kategóriák a használati tárgyak, a ruhadarabok, a természeti jelenségek és a növénynevek voltak. Az előhívott szavak szófaj szerinti döntő többsége mindkét csoportban a főnév, ezt követte a melléknév kategóriája. Inflexiós szavakra elenyésző számú példát találni a korpuszban. Több esetben is előfordult azonban, hogy az előhívott szavak paradigmatiszós sort képeztek: *sapka, dzseki, pulóver; paprika, retek, áfonya, szőlő; sampon, tusfürdő, testápoló, szappan, fogkrém, fogkefe, fogselyem; melegítő, cipő, sál, kabát, ruha*.

Érdeemes megemlíteni azt a jelenséget, hogy a vakoknál a *piros*, a *sárga* és a *kék* szó mint szóelem többször jelentkezett az előhívott szavakban, mint a látóknál. Ennek magyarázata az lehet, hogy ezt használták egyfajta „kapaszkodóként” az előhívásban, hiszen esetükben ehhez a három színnévhez nem kapcsolódik érzékleti tartalom. A *sárga* szóelem a vak csoportban több mint a válaszadók felénél megjelent (60%), a látóknál viszont csak 30%-ban. A *kék* szóelem a vakoknál 30%-ban, a látóknál csak 1 személynél (10%) fordult elő. A *piros* szóelem egyaránt 10-10%-os gyakoriságú volt, ami feltehetően annak tudható be, hogy ez a morféma nem alkot a magyarban gyakori összetételi tagot.

Feltűnő volt, hogy a *szín* asszociátum megjelenése is a vakokat jellemezte nagyobb arányban. Vagyis náluk volt az megfigyelhető, hogy egyből megpróbálták kategóriába sorolni, és ezáltal értelmezni az elhangzott hívószót. Az 1. részfeladatban (*piros*) náluk 60%-ban, míg a látóknál csupán 10%-ban jelentkezett az említett asszociátum. A *sárga*, illetve *kék* hívószó esetében is elmondható, hogy ez a megoldás a vak csoportot jellemezte inkább (20%-30%), a látóknál elenyésző számban jelentkezett (0%-10%).

3.3. A 3. szóasszociációs feladat eredményei. Az asszociátumokat ebben az esetben is az 1. feladat során alkalmazott szempontok szerint osztályoztam, hogy össze lehessen vetni az eredményeket: a) a szófajmegőrzés-szófajváltás, b) szófajjóság, c) gyakoriság (az asszociátumok ismétlődése a csoportokon belül), d) szinonimák és antonimák aránya, e) „nincs válasz” kategória aránya.

A szófajmegőrzés-szófajváltás tekintetében az 1. feladathoz hasonló eredmény született, hiszen a vak csoportban volt nagyobb arányú a hajlandóság a szófajváltásra. Néhány példa a vak csoportban előforduló szófajváltásra: *fényes-csillag, elhanyagolt-külső, csinos-hölgy, átlátszó-ruha, matt-tányér, szikrázó-napfény, csillogó-víztükör*. Példák ugyanerre a jelenségre a kontrollcsoportból: *fényes-ablak, elhanyagolt-kert, csinos-ember, csúnya-apukám, átlátszó-tejüveg*. Példák szófajmegőrzésre a vak csoportból: *fényes-ékes, csúnya-szép, színes-gazdag, matt-fénytelen, átlátszó-homályos*. Példák erre a jelenségre a kontrollcsoportból: *fényes-sötét, csúnya-szép, színes-tarka, átlátszó-áttetsző*.

További hasonlóság az 1-es feladathoz képest, hogy szintén a vakoknál fordult elő többször, hogy nem adtak reakciót a hívószóra, a látóknál viszont egy esetben sem volt erre példa. Az 1. és a 3. feladat összevetésében elmondható, hogy nincsen jelentős különbség sem a szófajmegőrzés-szófajváltás, sem a „nincs válasz” kategória kérdésében. (A 3. feladat pontos számadatait a 4. táblázat szemlélteti.)

4. táblázat

A két csoport összesített eredményei a 3. szóasszociációs feladatban a szófajmegőrző és szófajváltó válaszszavak tekintetében

	Szófajmegőrző párok	Szófajváltó párok	Nincs válasz
Vak csoport	24,0%	72,0%	4,0%
Látó csoport	39,5%	60,5%	0,0%

A szófajiság vonatkozásában az látható az adatokból, hogy a két csoport ki-egyenlítően teljesített, és nem olyan kiugróan magas a vak csoportban aktivált főnevek száma, mint az 1. feladat során volt. Igék aktiválására nem volt példa, ami-
ben nagy szerepe lehetett annak, hogy a hívószavak között sem volt ige. Az egyéb kategória tartalmazza a kevés számú igenevet és határozószót, ami előfordult, vala-
mint a „nincs válasz” kategóriát (l. 5. táblázat).

5. táblázat

A válaszszavak megoszlása a szófajiság tekintetében a 3. szóasszociációs feladatban

	Főnév	Melléknév	Ige	Egyéb
Vak csoport	67,0%	23,0%	0,0%	10,0%
Látó csoport	63,5%	33,0%	0,0%	6,0%

A következő kérdéskör az asszociátumok gyakoriságának meghatározása volt az egyes csoportokon belül és a csoportok között. Az azonos csoporton belül 50%-ot elérő gyakoriságú válaszszavak száma 5 darab volt, valamint az *idő*, il-
letve a *napsütés* szó aránya meghaladta vagy az egyik, vagy a másik csoportban ezt az százalékértéket (l. 6. táblázat).

A két csoport közötti azonos válaszszavaknak az előfordulását mutató to-
vábbi átfedéseket az alábbiakban részletezem, az egynél több esetben jelentkező asszociátumok kiemelésével. (A százalékértékek között az első adat mindig a vak csoportra, a második mindig a kontrollcsoportra vonatkozik.)

A *sötét* hívószóra az *éjszaka* (40%, ill. 20%) válaszcsoport volt a leggyakoribb, a *kontrasztos*-ra a *kép* (20-20%), a *borongós*-ra az *idő* (60%, ill. 10%), a *tarká*-ra a *barka* (40%, ill. 20%), a *világos*-ra a *sötét* (30%, ill. 60%), a *homályos*-ra a *kép* (10%, ill. 20%), *fényes*-re a *sötét* (20%, ill. 30%), a *csúnyá*-ra a *szép* (20%, ill. 40%), a *nagydarab*-ra az *ember* (20%, ill. 30%), a *matt*-ra a *sakk* (20%, ill. 10%), az *átlátszó*-ra az *üveg* (50%, ill. 40%), a *szikrázó*-ra a *napsütés* (60%, ill. 30%), a *csinos*-ra a *lány* (30%, ill. 10%), a *szép*-re a *csúnya* (10%, ill. 30%). Itt nem ismétlődik meg az a minta, amely az 1. feladatban jelentkezett, hogy a kontroll-
csoport résztvevőire lenne nagyobb mértékben jellemző az azonos asszociátumok aktiválása: a 14 kiemelt példa felében a vakoknál, másik felében a látóknál volt nagyobb arányú az ismétlődés.

A vak csoportban három olyan hívószó (*kecses, homályos, csillogó*) is volt ebben a feladatban, amelynek elhangzása után a 10 adatközlő 10 különböző szót aktivált. A kontrollcsoportban pedig két ilyen hívószó volt, az *elhanyagolt* és a *csiricsáré*. Valamint további eltérés, hogy az 1. feladattal szemben ebben a feladatban volt olyan hívószó, amelynek az asszociátumai között nem volt ismétlődés a két csoport között. Ez a hívószó a *színes*, amely tehát a legjobban megosztotta a válaszadás tekintetében a kísérleti személyeket.

6. táblázat

50%-ot meghaladó előfordulási gyakoriságú asszociátumok a 3. szóasszociációs feladatban (a zárójelben a hívószavak szerepelnek).

	<i>világos (sötét)</i>	<i>idő (borongós)</i>	<i>üveg (átlátszó)</i>	<i>napsütés (szikrázó)</i>
Vak csoport	10%	60%	50%	60%
Látó csoport	50%	10%	40%	30%

A szinonimák (SzinSz. alapján) nagyjából egyenlő arányban voltak jellemzőek a két csoport válaszaiban (5,5%), az antonimák száma valamennyivel nagyobb eltérést mutatott: a vakoknál a válaszzavak 9,5%-ában, a látóknál pedig 14,5%-ban jelentkezték. A legjellemzőbb tematikus kategóriák a használati tárgyak, ruhadarabok nevei, valamint az állatnevek voltak. A szópárok közötti fonetikai hasonlóság aránya ebben a feladatban is nagyon alacsony volt.

4. Összegzés, következtetések. 1. számú hipotézisem az volt, hogy a vakok és látók asszociációi nagyobb eltérést mutatnak a látás által felfogható jelenségeket jelölő hívószavak esetében, mint a nem a látásérzékeléssel összefüggő szavak esetén. Ezt a hipotézist a kapott eredményekkel összevetve a következő megállapítások tehetők.

A 3. feladat eredményei alapján, a szófajmegőrzés-szófajváltás kérdésében – hasonlóan az 1. feladathoz – a vakoknál volt jellemzőbb a szófajváltás, és általában melléknévről főnévre váltottak. Tehát ez hasonlóságot jelent a két feladat között. Különbség viszont, hogy az 1. feladat során a vak csoportban kevesebb volt azoknak a hívószavaknak a száma, amelyek esetében azonos asszociátumok jelentek meg különböző személyeknél. Tehát ebben a feladatban a kontrollcsoport eredményei voltak homogénebbek, a vakoké heterogénebbek. Ezzel szemben a 3. feladatban az azonos asszociátumok megjelenése kiegyenlítettebb a két csoportban.

A szófaji kategóriák kérdését tekintve lényeges különbség a számadatok között nem keletkezett, hiszen mindkét csoportban a főnevek voltak túlsúlyban, ezt követte a melléknévek száma, a többi szófaj aránya viszont elenyésző volt. Különbség azonban mind az 1., mind a 3. feladat vonatkozásában, hogy a vakoknál volt gyakoribb az, hogy nem érkezett válasz az elhangzott hívószó után. A szinonimák és antonimák számában nem tapasztaltam lényeges eltérést.

A 2. szóasszociációs feladat (nyitott teszt) során mutatkoztak további eltérések a két csoport között. A vártak megfelelően a célcsoport által aktivált válasz-

szavak száma lényegesen kisebb, mint a kontrollcsoport ugyanezen számadata. A tematikus kategóriákban alapvető eltérést nem lehet megfigyelni. Ami különbséget jelentett, hogy a hívószavak az asszociátum szóelemeként gyakrabban jelentkeztek a vakoknál, valamint a hívószavak kategóriába sorolása is a vak csoportra volt inkább jellemző. 1. számú hipotézisemet mindezek alapján részben teljesültnek minősítem.

2. számú hipotézisem az volt, hogy azon hívószavak, amelyek olyan jelenségeket jelölnek, amelyek a többi érzékszervünk által is felfoghatók, nagyobb hasonlóságot mutatnak a vakok a látókhöz az asszociációk tekintetében. Ez a hipotézisem nem teljesült, hiszen az 1. és a 3. szóasszociációs feladat eredményei nem mutatnak lényegi különbséget a fentebb kiemelt szempontokat figyelembe véve.

Az eredményekből arra lehet következtetni, hogy a vakok és látók mentális lexikona bizonyos tekintetben eltérő reprezentációkat tárol. A válasz azokra a kérdésekre, hogy ezek vajon hogyan működnek, pontosan hogyan fogalmazható meg az eltérés, és mekkora ennek mértéke, további kutatások lefolytatásával lehetne elérni.

5. Kitekintés. A jelen kutatáshoz közvetlenül kapcsolódó célok lehetnek például a fonetikai (hangzási), grammatikai, valamint a szemantikai alapú motiváció arányának megállapítása a hívószavak és a válaszsavak viszonyában; az idiomatikus kifejezések számarányának megállapítása; a toldalékolt válaszsavak, ezen belül az inflexiós és derivációs szavak előfordulásának vizsgálata; a leggyakoribb válaszsavak hosszúságának elemzése. Mindezek mellett a reakcióidők mérése is fontos adalékul szolgálhat.

Kulcsszók: mentális lexikon, látássérültek, szóasszociáció, szabad szóasszociáció, szűkített szóasszociáció, nyitott teszt, lexikális hozzáférés.

Hivatkozott irodalom

- BEDNY, MARIA – PASCUAL-LEONE, ALVARO – DRAVIDA, SWETHASRI – SAXE, REBECCA 2012. A sensitive period for language in the visual cortex: Distinct patterns of plasticity in congenitally versus late blind adults. *Brain and Language* 122: 162–170. <http://dx.doi.org/10.1016/j.bandl.2011.10.005>
- BOTTINI, ROBERTO – CREPALDI, DAVIDE – CASASANTO, DANIEL – CROLLEN, VIRGINE – COLLIGNON, OLIVIER 2015. Space and time in the sighted and blind. *Cognition* 141: 67–72. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cognition.2015.04.004>
- CZIBERE CSILLA – SZILÁGYI VERA szerk. 2006: *Ajánlások vak és aliglátó gyermekek, tanulók kompetencia alapú fejlesztéséhez. Életpálya-építés.* SuliNova Közoktatásfejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht., Budapest.
- DIETRICH, SUSANNE – HERTRICH, INGO – ACKERMANN, HERMANN 2015. Network Modeling for Functional Magnetic Resonance Imaging (fMRI) Signals during Ultra-Fast Speech Comprehension in Late-Blind Listeners. *PLoS ONE* 10/7: 1–21. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0132196>
- GELD, RENATA 2014. Investigating meaning construal in the language of the blind: A cognitive linguistic perspective. *Suvremena Lingvistika* 40: 27–56.

- GÓSY MÁRIA 2000. Az életkor hatása a mentális lexikon működésére. *Magyar Nyelvőr* 124: 410–423.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA – KOVÁCS MAGDOLNA 2001. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. *Magyar Nyelvőr* 125: 330–354.
- GOUGOUX, FRÉDÉRIC – LEPORE, FRANCO – LASSONDE, MARYSE – VOSS, PATRICE – ZATORRE, ROBERT J. 2004. Pitch discrimination in the early blind. *Nature*, Volume 430, Number 6997. 309. <http://dx.doi.org/10.1038/430309a>
- HERTRICH, INGO – DIETRICH, SUSANNE – ACKERMANN, HERMANN 2013. How can audiovisual pathways enhance the temporal resolution of time-compressed speech in blind subjects? *Frontiers in Psychology* 2013/4: 1–12. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00530>
- HUGHDAHL, KENNETH – EK, MARIA – TAKIO, FIIA et alii 2004. Blind individuals show enhanced perceptual and attentional sensitivity for identification of speech sounds. *Cognitive Brain Research* 19: 28–32. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cogbrainres.2003.10.015>
- KANJLIA, SHIPRA – LANE, CONNOR – FEIGENSON, LISA – BEDNY, MARINA 2016. Absence of visual experience modifies the neural basis of numerical thinking. *Proceedings of the National Academy of Science* 113: 11172–11177. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1524982113>
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 150. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2012. *Szóról szóra. Szóasszociációs vizsgálatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LUKÁCS ÁGNES 2014. Szótanulás. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 521–545.
- LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA – KAS BENCE – THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 167–239.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006.
- NEUBERGER TILDA 2008. A szókincs fejlődése óvodáskorban. *Anyanyelv-pedagógia* 1/3–4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=86>
- PAJOR EMESE 2010. *Látássérülés. Bevezető ismeretek*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
- PÁLHEGYI FERENC 1981. *A látás nélkül meghódított világ*. Fejezetek a vakok pszichológiájához. Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége, Budapest.
- PARASZKAY SÁRA 2007. *Közéről nézve. A gyengénlátó gyermek*. Gyengénlátók Általános Iskolája, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézménye és Diákotthona, Budapest.
- SCHINAZI, VICTOR R. – THRASH, TYLER – CHEBAT, DANIEL-ROBERT 2016. Spatial navigation by congenitally blind individuals. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*: 37–58. <http://dx.doi.org/10.1002/wcs.1375>

SzinSz. = O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA, *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Investigating the mental lexicon of blind people by word-association tasks

In this paper my aim is to find out what the main differences or similarities are between blind people and sighted people regarding their mental lexicon, and what representations there are in the mental lexicon of blind people about words and things that they cannot sense. I used various types of word association tasks to look into this question. 10 congenitally blind and 10 sighted people took part in this investigation. My hypothesis was that the associations of blind people would differ from the associations of participants in the control group for words that refer to things that we can only perceive by sight. I found both differences and similarities between the two groups. Blind participants activated more nouns than sighted participants both in the first task and in the third task, and in the first task the difference was very salient. The number of the associated words was far fewer in the second task in the blind group. The reason for that could be that this task contained three colour names, red, yellow and blue, and blind people cannot perceive colours. The number of synonyms and antonyms was similar.

Keywords: mental lexicon, sight-impaired people, blindness, word-association test, fluency test, lexical access, cognition.

HANTÓ RÉKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Könyv a magyar nyelv ótörök jövevényszavairól

**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic
Loanwords in Hungarian***

Nyelvünk és az uráli rokon nyelvek török eredetű rétege egyetemista korom óta érdekel. Sokat foglalkoztam a magyar nyelv honfoglalás előtti elemeivel és azt követő két réteggel. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* szófejtő szótárban (EWUng.) közel 1300 szócikket írtam, és ennek többszörösét szerkesztettem meg. Az általam készített szócikkek az A–J szókezdetű anyagban valamennyi honfoglalás előtti (ősi eredetű és jövevény) elemünkre, továbbá A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) ismeretlen eredetű szóanyagára kiterjedtek, a K–ZS kezdetűben pedig a finnugor és a török szóréteget foglalták magukban.

Egyetemi oktatói ténykedésem során gyakran indítottam Bevezetés a turkológiába című kollégiumot, amelyen felső éves finnugor szakos, illetve magyar szakos hallgatók vettek részt. A törökségi és az uráli népek kölcsönhatását a kezdetektől napjainkig áttekintettem. Mint ismeretes – a könyvészetet mellőzöm – A. KANNISTO 550 tatár jövevényszót mutatott ki a vogulban, H. PAASONEN pedig 150 elemet az osztjákban, K. DONNER és NÉMETH GYULA tucatnyi – részben bizonytalan – törökségi kölcsönszót a szamojédban. Y. WICHMANN szerint mintegy 180 csuvas jövevényszó, CSÚCS SÁNDOR szerint pedig közel 1400 tatár jövevényszó számolható a votjákban. A cseremisiz és a mordvin nyelvben a török hatásról RÁSÁBAN, WICHMANN, illetve PAASONEN óta napjainkig folynak a vizsgálatok. M. RÁSÁBAN szerint 450–500 szó mutatkozik a cseremisizben. AGYAGÁSI KLÁRA készülő cseremisiz szófejtő munkája nyilván jó néhány száz csuvas és tatár jövevényszót fog tartalmazni. Lényegében ugyanez a helyzet a mordvinban. A törökségi nyelvekbe az uráliakból ugyancsak egy sor jövevényszó került be. RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS 16 permi alapnyelvi elemet állapított meg a csuvasban. RÁSÁBAN a csuvasban 60 cseremisiz jövevényszót mutatott ki.

A turkológia legfontosabb szakirodalmából természetesen szó esett a turkológia két hazai alapművéről, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a bolgár-török elemeinkről 1912-ben írott monográfiájáról és LIGETI LAJOSNAK A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című kézikönyvéről (1986). Az utóbbi művet páratlanul sokoldalúnak, de kissé megszerkesztetlennek találtam, amelyben a szerző adatközlései, etimológiai állásfoglalásai olykor nem erősítik,

* Part I: Introduction, Lexicon »A–K«, Part II: Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus. *Turcologica* Band 84. Harrasowitz Verlag. Wiesbaden 2011. X + 618. lap, X + 619–1494. lap.

A szóban forgó monográfia ismertetését eredetileg Hazai György turkológus készítette volna, de betegsége, majd halála miatt nem tudta befejezni. Köszönjük Zaicz Gábornak, hogy ezt a feladatot átvállalta. – A szerkesztőség.

nem egészítik ki a más helyütt írottakat, írjuk azokat variálva is, sőt nem egyszer bizonyos ellentmondásokba keveredik.

1995-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében részt vettem a címben jelzett közel 1500 lapos munka 16 szavas A, A betűs anyagának szakmai vitáján (a közreműködők között a következők szerepeltek: BERTA ÁRPÁD, CSÁKI ÉVA, KINCSES NAGY ÉVA és SÁNDOR KLÁRA). Tizenhat évet kellett várnunk az angol nyelvű kiadás megjelentetésére.

Az Előszóban (VII–X) a monográfia elsődleges céljaként RÓNA-TAS ANDRÁS a nyugati ótörök nyelv fogalmát jelöli meg. A nyugati ótörök nyelv korábbi nyelvek, illetve nyelvjárások szövetsége, amelyet hozzávetőlegesen az 5–12. század között az Urál hegységtől és az Urál folyótól nyugatra beszéltek. A területeken sok más nemzetiség között éltek a magyarok is, az 5–9. századig, majd az 1241. évi mongol invázió idején a Kárpát-medencében. Az évszázadok során nyelvünkbe sok száz török jövevényszó került, amelyek elősegítik a két szerzőtől kutatott nyugati ótörök nyelv megközelítését. Második célja a munkának a török szófejtések ismételt vizsgálata, a harmadik pedig a magyar nyelv és a magyar nép történetének újraértékelése.

Az alkotás egy munkaközösség együttműködése eredményeképpen született. A szerzőtárs a fiatalon elhunyt kiváló turkológus, BERTA ÁRPÁD (1951–2008), RÓNA TAS első tanítványainak egyike, a szegedi altajisztikai tanszék volt vezetője. A sokrétű könyvben ő írta hét betű kivételével valamennyi török eredetű magyar szavunk szócikkét (619–1008). Az elkészült szócikkeket KÁROLY LÁSZLÓ, a Mainzi Egyetem docense, a szerzők egykori diákja szerkesztette véglegessé (a címlapon a két szerző neve mellett ez áll: „with the assistance of László Károly”). Az 1494 lapos munka további részeit, fejezeteit RÓNA-TAS ANDRÁS készítette. Az etimológiai adatbázis összeállításában és a további feladatok elkészítésében, illetőleg tanácsadásban a munkatársak közé tartozott többek között LARS JOHANSON, PETER ZIEME, valamint BIACSI MÓNKA, CSÁKI ÉVA, GULYÁS BORBÁLA, KEMPF BÉLA, KOVÁCS ELŐD, LENGYEL ISTVÁN, NAGY ÉVA, SINKOVICS BALÁZS, SZATMÁRI SÁNDOR, VÁSÁRY ISTVÁN, a finnugristák közül HONTI LÁSZLÓ és BAKRÓ-NAGY MARIANNE. A mű nyers kézírata 2009 nyarára készült el, az előszót RÓNA-TAS 2009 novemberében írta. Az alábbiakban az egyes fejezeteket sorszámommal látom el.

1. A Bevezetés (3–49) az első fejezetben (3–17) áttekinti a nyelvünkre irányuló török nyelvi vizsgálódásokat MARTINUS FOGELIUSTÓL HASAN ERENIG. J. E. FISCHER volt az első, aki a magyar és a csuvas szavakat egybevetette. Az ugor–török háború kettős eredménye: 1. a magyar nyelv finnugor, így török eredetű szavaink jövevények, 2. a török eredetű magyar szavak jelentős része a csuvasra jellemző. GOMBOCZ ZOLTÁN monográfiája 231 lexémát sorol fel. NÉMETH GYULA elsősorban a honfoglalás utáni kun és besenyő hatást vizsgálta. BÁRCZI GÉZA szófejtő szótárában (SzófSz.) 228 szót sorolt török elemeink időrendileg első két kategóriájába. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésével készült két etimológiai szótár (TESz., EWUng.) török szócikkeit KAKUK ZSUZSA, illetve – a név itt nem szerepel – ZAICZ GÁBOR írta, és e két munka lektora LIGETI LAJOS és RÓNA-TAS ANDRÁS volt. LIGETI és RÓNA-TAS véleményét e szótárak nem mindig fogadták el. LIGETI

LAJOS jó fél évszázados turkológiai tevékenységének eredménye 1986-ban napvilágot látott monográfiája, amelyben összesen 280 török eredetű magyar szóval számol. A külföldi szerzők közül FOGELIUS mellett J. E. FISCHER és Ph. J. VON STRAHLENBERG nevét a finnugristák is jól ismerik. A török történeti lexikológia első fontos terméke KĀŠGĀRĪ műve 1077-ből (I. BROCKELMANN 1928). A török-tatár nyelvjárások összehasonlító szótára BUDAGOV alkotása (1869–1871). VÁMBÉRY ÁRMIN, W. RADLOFF, G. J. RAMSTEDT és A. J. JOKI munkái után három fontos forrást kell megemlítenünk: MARTTI RÄSÄNEN Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen (1969–1971), különösen pedig GERHARD DOERFER négykötetes Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (1963–1975) és GERARD CLAUSON An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (1972) című szövejtő szótárát. Az 1960-as évektől kezdődően megjelenő szovjet/országi kiadványok köréből kiemelem Sz. A. SZTAROSZTYIN, A. V. DIBO és O. A. MUDRAK Leidenben napvilágot látott altaji etimológiai szótárát (2003). Végül megemlítem volt tanárom, a török HASAN EREN Türk dilimin etimolojik sözlüğü c. művét (1998).

2. A második rész a történeti háttérrel foglalkozik (19–39). A törökök (pontosabban a hunok, az avarok, a bolgárok, a kazárok stb.), az irániak (alánok), a gótok, a szlávok, a germánok (frank, gepida, longobárd) és a magyarok helyzetéről szól Kelet-Európában. A magyaroknak előbb neveiről olvashatunk (*Turkoi*, (*H*)*ungarus*, *bšgrd* [baskír], *mjgr* [*majgar*, *mađar*]), majd a legrégebbi magyar vonatkozású írásos emlékekről, például a 10. század közepi *De administrando imperio* című műről vagy a *Gesta Hungarorum*-ról (13. század eleje). A szlávoknak a Kárpát-medencébe való bevándorlása az avaroknál korábban történt meg. A honfoglalás idején a frank és a szláv vezető réteg mellett a lakosság főleg elszlávosodott avar volt. A honfoglalást követően a 11. századtól a besenyők, a 13.-tól pedig a kunok képviselték a magyarság mellett a török népeket.

3. A 3. fejezet A szókészlet szerkezete címet kapta, és tájékoztatóul szolgál a szótár használatához (41–49). Az őtörök jövevényszavakat lexikai másolatoknak (angolul *copy*) nevezi, és a magyar szókészlet török elemeinek az oszmán hatás előtti legteljesebb áttekintését jelöli ki célul. Ez magában foglalja a mai köznyelvet, a nyelvjárásokból (főleg a Kunságból) eredő szóelemeket, az archaikus szókészletet és néhány kihalt szót is. RÓNA-TAS és BERTA valamennyi vitatott és ismeretlen eredetű magyar szóelemet is bevont a vizsgálatba. E téren a BENKŐ LORÁND által főszerkesztett két kézikönyvet (TESz., EWUng.) tekinti a munka (rövidítése alapján a WOT.) alapvető forrásának. A török szavak egy része maga is jövevény, e kérdéseket „E/T” kezdettel a török szavak etimológiája tartalmazza. A betűrendes szótár természetesen mindenképp a magyar szavak átvételének körülményeit, a különféle szómagyarázatokat vizsgálja meg, a bekezdést „E/H” formulával elindítva.

4. A szótár (51–1008) beosztása: 1. a magyar címszó, 2. rövid etimológiai utalás, 3. a török szóalakok, 4. a török szó etimológiája, 5. a magyar szó etimológiájának részletesebb kifejtése, 6. bibliográfia. Egy-két részletet kiemelek a szócikkek

felépítéséből. Sajnálatos, hogy a magyar nyelvjárási szavak egy részét a munkához nem használhatták, mivel az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) Sz–Zs szókezdetű ötödik kötete 2010-ben jelent meg. Az etimológiát követően a szerzők közlik a szócikkhez tartozó és bizonyítható keleti ótörök („EOT”), a középtörök („MT”), ezen belül keleti és nyugati) és/vagy újtörök („NT”) alakot is. A lehetséges monogol adatot is megadják, a tunguzt viszont szinte soha. A szótárírás török szavainak vizsgálata során RÓNA-TAS és BERTA kísérletet tesznek egy új, modern török morfológiai összegezésre (RÓNA-TAS e munkát a szófejtő szótárt követő fejezetekben is folytatja). A nyugati ótörök nyelvek hatása eredményeként a magyar nyelv jelentős részben átalakította ősi ugor képzőinek működését. A bibliográfia mindig idézi a BENKŐ-féle munkaközösség két szófejtő szótárát (TESz., EWUng.), és rendszerint LIGETI említett 1986-os összegzésének eredményeit. Itt megemlítem, hogy korábbi vizsgálataim szerint a TESz. és az EWUng. etimológiai állásfoglalásában átlagosan minden harmadik szóban eltér. Végül is 384 szó alak- és jelentéstani vizsgálata alapján készülhetett a nyugati ótörök nyelvvaltozat történeti leírása. Óriási a lexikon török alapházisa: a szerzők 75 000 adatot használtak fel, köztük 5–12. századi ótörök és 12–17. századi középtörök adatokat (mintegy húsz, illetve harminc forrásból).

E monográfia lényegében kétkötetes betűrendes szótára irigylésre méltó teljesítmény. A betűrendes jegyzék – szűrőpróbaszerűen ellenőrzött – (szinte) minden egyes részletét indokoltnak tartom. A szócikkek értékelését nem tekintem feladatomnak, az új szófejtések megítélését magyar nyelvész, turkológus, iranista és finnugrista kollégáimtól, illetőleg egy új magyar etimológiai szótártól várom.

Már előljáróban említtem, hogy a mű Számadatok című alfejezetében (1489–1490) a magyar nyelv ótörök és kun rétegével kapcsolatban nyelvészeink összefoglaló lexikográfiai munkáiban a következő tételszámokat adja meg:

GOMBOCZ (1912)	212 (+ 19 téves)
BÁRCZI (SzófSz.)	226 (+ 2 téves)
BENKŐ (főszerk., TESz.)	224
LIGETI (1986)	277 (+ 3 téves)
BENKŐ (főszerk., EWUng.)	325
RÓNA-TAS–BERTA (WOT.)	419

Vagyis az utolsó munkában összesen 561 török etimológiából 419 biztos, lehetséges vagy valószínű, és e szavaknak átadója 384 esetben egy nyugati ótörök nyelv. A lexikon 419 tagja között 72 ige található (17%), a további 347 címszó (83%) főnév, melléknév és határozószó (1143). Még egy körülménnyel számolnunk kell: nyelvünkbe nemcsak nyugati ótörök (vagy kun) elemek kerültek, hanem – hangalakjuk alapján – csekély számban keleti ótörök lexémák is.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy mely lexémákat sorolta a WOT. a török jövevényszó-állományba legújabb etimológiai szótárunkhoz, az EWUng.-hoz képest. Az utóbbi biztos, bizonytalan, illetve vitatott minősítésével szemben áll a WOT. biztos, lehetséges/ esetleges (possible), illetve vitatott (debated) minősítése.

Ha megtekintjük az EWUng. (és elsősorban a TESz.) szócikkekhez fűződő bibliográfiai jegyzékét, úgy látjuk, hogy egy-egy szó korábbi ótörök eredeztetése (ismét) felmerül. Így az EWUng.-ban közel száz lexéma nem török jövevényszó: az *ápol*, *bálvány*, *bárca*, *becsül*, *bíró*, *bog*, *bojt*, *boly*, *böjt*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *csata*, *csökönös*, *dug*, *ék*, *erkölcs*, *eskü*, *gaz*, *gyanú*, *? gyarapodik*, *gyenge*, *gyepű*, *gyertyán*, *gyilkos*, *győz*, *gyúl*, *gyűlöl*, *igen*, *ijeszt*, *imád*, *ing*, *izzik*, *jász*, *káliz*, *kár*, *karakán*, *kazár*, *kebel*, *kelengye*, *kert*, *kéve*, *koldul*, *komor*, *könyv*, *köpcös*, *lék*, *orvos*, *sajt*, *sebes*, *serleg*, *sért*, *sík*, *sima*, *sió*, *sok*, *sör*, *súly*, *sűrű*, *szál*, *szán?*, *szár*, *szenderedik*, *szép*, *szín*, *szöcske*, *szűz*, *táltos*, *tanács*, *táplál*, *tár*, *tart*, *tatár*, *telek¹*, *terem*, *torol*, *tót*, *tökél*, *tör*, *történik*, *törvény*, *üdüil*, *ül*, *vejsze*, *vendég*, *ver¹* és a *zerge*. E szavak közül a német nyelvű szófajtó szótárban ismeretlen eredetű a *bárca*, *becsül*, *bojt*, *boly*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *erkölcs*, *gyanú*, *gyenge*, *gyepű*, *győz*, *gyúl*, *izzik*, *kebel*, *serleg*, *szár*, *szín*, *telek¹*, *terem*, *tör*, *történik*, *törvény*, *ül* és a *ver¹* (a következő szavaknak a töve ismeretlen eredetű: *ápol*, *gyilkos*, *gyűlöl*, *ijeszt*, *imád*, *komor*, *köpcös*, *sebes*, *táplál*, *üdüil*). Megemlítem még, hogy az EWUng. címszavai között valószínűleg vagy biztosan finnugor eredetű a *bog*, *dug*, *ék*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sok*, *súly*, *szál*, *szép*, *szik*, *táltos*, *tart* és a *vejsze*.

Nyugati ótörök elemeink között vannak végső soron idegen eredetű lexémák is (26 szót sorol fel a mű; 1124–1125). A legtöbbjük az iráni nyelvekből került az ótörökbe (*balta*, *bálvány*, *bársony*, *bor*, *bors*, *jász*, *komló*, *? tömény*), de található köztük végső soron horezmi (*káliz*, *sajt*), alán (*kert*), perzsa (*bese*, *böszörmény*, *örmény*), görög (*kerep*, *terem*) vagy latin gyökerű (*kazár*) is. A szavak olykor indoeurópai (*alma*, *? kender*) vagy végső soron kínai (*gyöngy*) eredetűek, néhány elemnek pedig ismeretlen a forrása (*bátor*, *tatár*, *? tót*). Néhány esetben a nyugati ótörök jövevényszó török képzővel lett ellátva, így a *csanak* és a *serleg* szótöve kínai, a *körtvély*-é pedig kaukázusi eredetű. Néhány esetben a nyugati ótörök szóelem egy harmadik nyelv (leggyakrabban a déli szláv) közvetítésével került a magyarba, ilyen a *bán* főnév és a *bér*.

A magyar nyelv e munka szerint 384 nyugati ótörök jövevényszót tartalmaz. Amennyiben ebből figyelmen kívül hagyjuk az 56 vitatott eredetű és a 38 csak lehetségesnek tekinthető elemet, összesen 290 szó marad, és e számnak több mint a fele képviselve van a mai csuvasban (1176).

5. A Következtetések (Conclusions) első fejezete A magyar nyelv történeti hangtana (1009–1069). Ez a rész elsősorban a következő kérdéseket vizsgálja meg dióhéjban: az ugor alapnyelv fonotaktikai szerkezete, az ugor alapnyelv rekonstrukciója, az őssugor mássalhangzók eredete és története, az őssugor mássalhangzófonémák változásai a korai ősmagyarban és az ómagyarban, az őssugor magánhangzók eredete és története, és végezetül: a magánhangzórendszer a korai ősmagyar kor végén. A proto-obiugor, a protovogul és protoosztják alakok kikövetkeztetését HONTI LÁSZLÓnak az első szótagi obi-ugor vokalizmusról és konszonantizmusról írott monográfiái (1982, 1999) és a RÉDEI KÁROLY által szerkesztett uráli etimológiai szótár (UEW. 1986–1991) alapján végzi el RÓNA-TAS. A protougor csillagos alakokat ő maga – nem a korábbi finnugor nyelvészek – következtette ki, és az ugor alapnyelv hangrendszerét és szókincsét igen megbízhatóan rekonstruálta. Össze-

gezése újszerű és kitűnő. Egyrészt azért, mert a munka nem használta fel a KISS JENŐTŐL és PUSZTAI FERENCŐL szerkesztett Magyar nyelvtörténetet (2005), másrészt pedig az első angolul írt szakmunka nyelvünk történetéről. Finnugor nyelvi példáiban és kikövetkeztetett (finn)ugor alapalakjaiban a finnugrisztikában használatos *j* helyett a turkológiában ismeretes *y* betűt használja (például PFUgr **nyelyä* '4', 1023), de a rendszerszerűség miatt ez elfogadható. Igen érdekes az egységes ugor nyelv felbomlása után az ősmagyar nyelvben ható erős és gyenge tendenciák feltérképezése és megkülönböztetése, valamint a korai ősmagyar és az ómagyar mássalhangzók történetének táblázatos összegezése (1036–1037). Az uralisztikában ritka a magánhangzók változásának viszonylag részletes taglalása, elsősorban azért, mert a legtöbb magánhangzó rendszerint megőrizte eredeti palatális, illetőleg veláris hangszínét. A protougor vokalizmus kikövetkeztetett hét elemének (PUgr *a*, *o*, *u*, *i*, *e*, *ä* és *ü*) megadja PFUgr előzményeit és mai magyar fejleményeit (1059–1061). Behatóan vizsgálja az első szótagi magánhangzó-nyúlást és a nem első szótagi magánhangzórendszer, azaz itt az egyetlen redukált ə [sva] történeti változásait. A korai ősmagyar kor végére 14 magánhangzót és öt kettőshangzót következtet ki.

6. A következő fejezet A nyugati ótörök nyelv és a magyar (1071–1146) címet viseli, és a nyugati ótörök fonológiai rekonstrukcióját a magyar alapján végzi el (mássalhangzók, magánhangzók, változások a magánhangzórendszerben), továbbá a morfológia (szószármaztatás, a nyugati ótörök igei szótövek morfológiai beágyazódása a magyarba) és a lexikológia jelentősnek érzett kérdéseit tárgyalja. RÓNA-TAS a korai ősmagyar nyelvet az 5–6. század előttre, a török nyelvekkel való első kapcsolatok előtti időre teszi, a kései ősmagyar nyelvet, az intenzív magyar–török együttélés korszakát pedig a 6–10. századra. E fejezetben a nyugati ótörök fonológiai rendszerét rekonstruálja, a nyugati ótörök hangok változásait vizsgálja meg nyelvünkben. Például 49 ugor és török eredetű szóbelseji affrikátát tartalmazó szó alapján a nyugati ótörök /č/ fejleményeit láthatjuk a korai és a kései ősmagyarban, valamint a mai magyarban (1091). Az /l/ és az /r/ fejleményeit tárgyalva részletesen megvizsgálja a lambdacizmus és a rotacizmus kérdését is (1104–1114). Egybeveti és nagyon hasonlóknak találja a protougor és a nyugati ótörök magánhangzók megerheltségét (1122). Közli az ugor eredetű első szótagi magánhangzók funkcionális megerheltségét is (1123). A nyugati ótörök denominális és deverbális képzett igéit behatóan tárgyalja (1125–1135), például: ny. ótör. **teñäl* (< **teñ*) → m. **tengil* > **tengel'* > *tengely*, ny. ótör. **bay* (< *ba*-) → m. *báj*, ny. ótör. **opura*- (< **op*) → m. **oporo* > *apor*- > *áporodik*, ny. ótör. **sawur*- (< **saw*-) → m. *sawur*- > *szór*. A török és a nem török eredetű magyar igék fő különbségeit négy szabályba foglalja (1139–1140). A szöveg szempontjából megvizsgálja a török és a magyar igéket (1140–1142): 1. nincs járulékos képző, 2. az íkes igék csoportjába illeszkedés, 3–4. magyar deverbális, illetve denominális képző hozzájárulása, például ny. ótör. **dig*- → m. *dug*, ny. ótör. **kēc*- → m. *késik*, ny. ótör. **añ*- → m. *enged*, ny. ótör. **op*- → m. *ápol*. A lexikológiai részben többek között a csuvas szókészlettel való egyezésekről és eltérésekről olvashatunk, és a fejezet végén RÓNA-TAS felsorolja azt a 115 nyugati ótörök szót, amelyeknek magyar fejleményei ismeretesek, de a csuvasból nem mutathatók ki (1145).

7. A hetedik fejezet címe: Ki beszélte, hol és mikor a nyugati ótörököt? (1147–1176), és a kérdéses helyet, az időt, a művelődési és gazdasági életet mutatja be. Ebben a részben – az idő vonatkozásában – számos érdekes, fonológiai és lexikológiai természetű táblázatot találunk. Így a botanikai műszavak táblázata (1148), amely az azonos eredetű magyar, nyugati ótörök, alán és oszét műszavakat mutatja be, továbbá az affrikáták és szibilánsok kormeghatározó táblázata (1150), a nyugati és a keleti ótörök, valamint a csuvas szibilánsok 16 magyar szót tükröző táblázata bizonyos fonetikai helyzetben (1152) stb. Az állattenyésztés török jövevényszavai közül 44, a földművelés és a kertgazdálkodás szókincsét tekintve pedig 49 (37 + 12) elemet sorol fel. Jelentős a halászati műszavak és a madárnevek közül a solymászat terminológiájába tartozó lexémák száma is (16, ill. 12). A hitélettel, a politikai és gazdasági élettel kapcsolatban 55 szóelemet lehet összeszámolni török elemként a magyar szókészletben. A nyugati ótörök nyelvet – választ adva az alapkérdésre – avarok, dunai és volgai bulgárok, kazárok beszélték, és fő változatát ogurnak nevezzük. Az ősmagyarágnak török kapcsolatai a Kubán–Don vidékén, majd pedig kétszáz éves etelközi tartózkodása idején voltak, mégpedig az említett 5–9. századig.

8. A 8–12. fejezet az Apparátus (Apparatus 1179–1494). A fejezet alfejezeteit bekezdésekbe szedve elemzem.

A Szólisták és mutatók (Lists and indices 1179–1369) fejezetcímei: 1. Valószínűtlen etimológiák. 2–4. A keleti ótörök, a nyugati ótörök és a mongol szavak listája. 5. A (finn)ugor eredetű szavaink jegyzéke. Válogatás. 6. A finnugor és az ugor magyar szavak jegyzéke. 7. Problematikus finnugor és ugor etimológiájú magyar szavak. 8. A magyar tükörszavak (Hungarian semantical copies). 9. Az alán jövevényszavak listája a magyarban. 10. Kun jövevények listája. 11. A szláv szavak mutatója. 12. A magyar szavak mutatója.

A valószínűtlen szófejtéseket (70 szó, 1179–1238) a könyv két részre osztja: 28-at részletesen – általában bő török szóanyaggal – elemez (például *ló*, *nyak*, *nyár*, *nyargal*, *nyereg*, *ocsúdik*, *székely*), 42-t csak utalásszerűen (például többek között a finnugor eredetű [? *csepp*], *hattyú*, ? *irgalom*, *irt*, ? *ját*, *nyereg*, *öreg*, [? *por*], ? *sír*, *túr*; továbbá az ismeretlen eredetű *hatak*, *hír*, *hitvány*, *óv*, *pőcsik*, *sisak*, *szűk*, *tilt*, *tok*, *toportyán*–: *toportyánféreg*, *tüdő*, *üsti*, *ver*). E szavak értékelésében a BENKŐ-munkaközösség két szótárát rendszeresen idézi, és LIGETI alpművére is utal (kétszer is említi a *por*-nál a közlés hiányát [1233–1234] vagy a *tőzsér* [1236] arab eredetét), illetőleg jelzi, ha e szóalak a munkában nincs megemlítve (kivéve például a *hám*, az *ocsúdik*, a *túr* vagy a *ver* címszót), vagy e művet nem (eléggé vagy helyesen) veszi figyelembe (például az *ispán*, *nándor*, *sír* vagy a *toportyán*–: *toportyánféreg* esetében). A *nándor* alatti *Nándorfehérvár* régi alakja alighanem (*Castrum*) *Nandoralbense* (vö. FNEsz. 1: 190).

A (finn)ugor eredetű magyar szavak jegyzéke kitűnő válogatás az MSzFE., az UEW., a TESz. és az EWÜng. felhasználásával (1272–1293). A jegyzék csak a biztos finnugor, illetve ugor etimológiákat közli, például „450. H *tőr* 'dagger' < PUgr **terə* (not in POUgr) < PFUgr **terä*”. A számozásba ugyan bele vannak számolva az utalószavak is (összesen 15), de a „364. H *róka* 'fox', see *ravasz*”

típusú utalások rendszerint önálló lexémára vonatkoznak. A korai ősmagyar változásainak vizsgálatára RÓNA-TAS összeállította a (finn)ugor szavak listáját is (1294–1316). A 465 tételből álló jegyzék (344 finnugor + 121 ugor) egyik elemeként idézem egy ősi szavunkat: „41. PFr *kala > PUgr kalā (POUgr *kūl > PVog *kūl, POsty *kūl) > EAH *χalā > H hal 'fish'”.

A problematikus (finn)ugor eredetű szavak között (1317–1323) – ha jól számolom – ötven szóalak található. Ezek a szakemberek számára csakugyan kérdések, nemegyszer példák egy-egy szó etimológiájának bonyolultságára. RÓNA-TAS e fejezetet a korai ősmagyar történeti fonológiára alapozta. De ha ezeket a lexémákat egybevetjük az uráli és a magyar etimológiai szótárakkal, az eredmény csekély. E szavak között biztos eddigi etimológiák vannak (pl. *fej*, *gyalog*, *gyökér*), egyes szavak azért szerepelnek itt, mert hangtani, mások azért, mert jelentéstani nehézségek mutatkoznak a szófejtésben (például *lel*, *mén*, *üt*, ill. *köcsög*, *szül*). Sőt egy sor lexémát a szerzőpár szójegyzékében már töröknek minősített (*bog*, *hajó*, *ír*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sima*, *sír* főnév, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *úr*), vagyis ezek e fejezetben nem mondanak újat. Az ómagyar korból adatolható ma is gyakori szavaink között számos olyan van, amelyeknek nincs más szófejtése. Így például az uráli etimológiai szótár elutasítja az imént említett *táltos* török eredeztetését – mint írja – „wegen der einwandfreien Ug[rischer] Zusammenstellung” (UEW. 895). Tehát e szótárak valószínű vagy bizonytalan etimológiáit valójában mind fel lehetett volna e fejezetbe venni, tudniillik ezek a szavak az EWUng.-ban szinte kivétel nélkül kérdőjelesek. Ezért – bár egy sor értékes megállapítás található a jórészt rövid szócikkek között – ezt a 7 oldalas részletet elhagytam volna. E részben nem kellő mértékben közli a forrásanyagot (például *bogyó*, *harap*). (A nyj. *csuhé* és a *sima* etimológiáját nem tudni, honnan idézi.) A *szén*-nek az itt olvashatónál jobb magyarázata is van (UEW. 494; EWUng. 1416). A *tár* hangutánzó-hangfestő eredete (EWUng. 1482) is vizsgálandó a finnugor mellett.

Az ótörök mintára átalakult magyar tükörszavak vizsgálatában (1324–1330) RÓNA-TAS egykori hallgatója, SCHMIDT SZONJA eredményeit hasznosította, aki elsősorban ERDŐDI, BERECZKI és LIGETI jelentős tanulmányait dolgozta fel. 35 szót, illetve szerkezetet sorol fel, amelyek török szavak szóelemenként való fordításából származó összetett (például *ebihal*, *éjfékete*, *fokhagyma*) vagy képzett szavak (például *adó*, *házas*, *nincstelen*, *terhes*, *vagyon*). A tükörszavakat jelentéstani szempontból négy csoportra osztja.

Az alán jövevénytiszavak és más középíráni elemek tekintetében (1331–1339) a szerző 34 lexémát sorol fel, amelyeknek túlnyomó többsége – pontosan 22 szóelem – már MUNKÁCSI BERNÁT fontos munkáiban is szerepel (például *asszony*, *búz*, *egész*, *ezüst*), és e szavaknak jelentékeny részét LIGETI (1986: 162–174) – és, mint olvashatjuk, több írásában HARMATTA JÁNOS – is közli. Emellett az elfogadhatatlan íráni elemeket – ugyancsak 34 szót – is felsorolja (például az *üstök-öt*) (1339). Itt adtam volna meg (1339) az Addenda részben közöltek helyett (1494) a *zsineg* kiegészítő magyarázatát.

A kun jövevénytiszavak a kun szavak kikövetkeztetett betűrendjében szerepelnek (1340–1342). A köznyelvben ezek közül a következők jelentkeznek: *bárca*, *buzogány*, *csődör*, *kalauz*, *kobak*, *koboz*, *komondor*, *kuvasz*, *özön*, *tábor*,

tőzeg, azaz az itt felsorolt lexémáknak egyharmada. A szótári részben egyébként az átható alakokat a szerzők kunként (nem őtörökként) jelzik.

Az idézett szláv eredetű szavak jegyzékét (1343–1344) követi a magyar szómutató (1345–1369). A magyar jegyzékben néhány szó több mint tízszer fordul elő a munkában (*gyümölcsény, ív, lé, sőreg, szúnyog*). Feltűnik itt a tulajdonnevek viszonylag magas száma. A szómutatóból hiányzik a Kiegészítések között tárgyalt (1491) *béke* és *csámpás*.

9. Az Irodalomjegyzék (1371–1459) nagy élvezettel tanulmányoztam végig. Ez a monumentális bibliográfia legalább 1700 tételből áll. Tíz esetenél többször szerepel az idegen szerzők közül W. BANG, N. A. BASZKAKOV, G. CLAUSSON, G. DOERFER, N. ERDAL, H. EREN, P. B. GOLDEN, S. KALUZYŃSKI, SZ. G. KLJASTORNIJ, N. POPPE, O. PRITSAK, W. RADLOFF, G. J. RAMSTÄDT, M. RÄSÄNEN, T. TEKIN, A. ZAJĄCZKOWSKI és P. ZIEME. A magyar szakemberek sorában 20 fölött, a tételeszám szerint rangsorolva: MUNKÁCSI BERNÁT, RÓNA-TAS ANDRÁS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ, LIGETI LAJOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, PALLÓ MARGIT, BERTA ÁRPÁD, BENKŐ LORÁND, BEKE ÖDÖN, MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR, BÁRCZI GÉZA. A jegyzékben U. KŐHALMI KATALIN (1425) és N. SEBESTYÉN IRÉN (1454) munkái nem a helyes betűrendben szerepelnek. A könyvészetbe bevettem volna még a Magyar nyelvtörténet mellett CSÜCS SÁNDORNAK a *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen* című művét is (Budapest, 1990).

10. A további fejezetek tartalma: 10. Rövidítések, 11. Térképek, 12. A számadatok (ismertetésem során már említettem), 13. Pótlások és javítások (1461–1494).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nyugati őtörökök vagy ogurok érintkezése a magyarokkal a korai ősmagyar kor végétől egészen a kései ősmagyar kor végéig tarthatott. RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD kitűnő etimológiai munkát végzett, és RÓNA-TAS a mintegy ötszáz szófejtés feltárását követően a magyar alaktan történetét is áttekinti az ugor kortól a korai ősmagyar kor végéig. Az ugor alapnyelvet – annak fonológiáját és szókincsét – teljes egészében rekonstruálta. A nyugati őtörök hangrendszer leírása, az alaktani változások bemutatása is mintaszerűen sikerült. A nyugati őtörök adatok rekonstrukciója során a szerző megnyugtató módon tisztázza a török igék beépülését nyelvünkbe. GOMBOCZ és LIGETI felismerését igazolja a monográfia: a magyar nyelv régi jövevényszavai teljes mértékben szemléltetik az őtörök kori hangváltozásokat. A szintézis meggyőzően bizonyítja, hogy nyelvünk hangrendszere és szókészlete török hatásra nagy változásokon esett keresztül, ezzel szemben nyelvtanunk alig változott. Az igen jelentős őtörök hatás ellenére a magyar nyelv megőrizte finnugor alapsajátosságait az ugor egység felbomlásától egészen az ómagyar korig.

A RÓNA-TAS ANDRÁS vezetésével készült kézikönyv nemcsak régi török jövevényszavainkat vizsgálja meg, hanem egyúttal bemutatja – mozgásban és változásban – az átható régi török és az átvevő ős-, illetőleg ómagyar nyelv hang-, alak- és jelentéstani rendszerét. A nagymonográfia egy sor kérdésben további kutatásokra hívja fel a társszakmák művelőit. A szintézis tanulmányozása a magyar

hangtörténet és lexika, a magyar történelem, a magyar ős-, gazdaság- és művelődéstörténet stb., a turkológia és egy sor más diszciplína művelője számára annyira kötelező érvényűnek látszik, hogy aligha túlzás: e tudományterületek szakemberei ennek az ismeretanyagnak a hiányában már napjainkban is bizonyos szakmai tájékozatlanságot árulhatnak el.

Az alkotás véleményem szerint a 21. század elejének legjelentősebb lexikológiai és nyelvtörténeti munkája.

Kulcsszók: ótörök jövevénytörzsek, nyugati ótörök nyelv, ős- és ómagyar hang-, alak- és jelentéstörténet, ótörök nyelvi hatás.

Hivatkozott irodalom

- BROCKELMAN, C. 1928. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgārīs Dīvān luḡāt at-turk*. Budapest–Leipzig.
- BUDAGOV, L. 1869–1871. *Sravnitelnyj slovarj turecko-tatarskich narečij* 1–2. Sankt Peterburg.
- CLAUSON, G. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, G. 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Wiesbaden.
- EREN, H. 1999. *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- HONTI LÁSZLÓ 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konzonantizmus története*. Studia Uralo-Altaica 9. Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÄSÄNEN, M. 1969–1971. *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen*. 1–2. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17. Helsinki.
- STAROSTIN, SZ. A. – DIBO, A. V. – MUDRAK, O. A. 2003. *An etymological dictionary of the Altaic languages* 1–3. Brill, Leiden.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. KÁROLY RÉDEI. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

A book on Old Turkic loanwords in Hungarian**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic.
Turkic Loanwords in Hungarian**

This book by András Róna-Tas and Árpád Berta was published in 2011 by Harrasowitz. The handbook does not only explore early Turkic loanwords in Hungarian but it also presents, in their movements and changes, the phonological, morphological, and semantic systems of both Turkic and Proto- and Old Hungarian as source and target languages, respectively. The comprehensive monograph calls for further research from related disciplines in a number of different issues. Studying this synthesis appears to be obligatory for representatives of Hungarian historical phonology and lexicology, Hungarian ancient history, economic history, cultural history, etc., as well as Turkic studies and a range of other disciplines. The paper gives a detailed chapter-by-chapter summary and evaluation of the book.

Keywords: Turkic loanwords, West Old Turkic, Proto-Hungarian and Old Hungarian historical phonology, morphology, and semantics, linguistic influence of Old Turkic.

ZAICZ GÁBOR
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe

1. Magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok. A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok intenzitása ugyan nem mérhető ahhoz a magyar nyelvi hatáshoz, amely például a horvát nyelvet érte, ám számos jövevényszó honosodott meg a magyar nyelvterülettel leginkább érintkező muravidéki szlovén nyelvben, amely a 18. század második felére irodalmi nyelvi rangra emelkedett.

A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok színtere tehát a történelmi Vas és Zala vármegye területén elhelyezkedő Muravidék volt, amely ma Szlovénia keleti részén található. A magyar állam- és egyházigazgatás kötelékébe 1090 k. került ez a Muráig terjedő terület (ZELKO 1996: 97). Mindez egyébként egybeesett a magyar gyeponak a Kerka–Mura–Dráva folyók vízgyűjtő területére való kiterjesztésével (ZELKO 1972: 5). A Muravidék mind államigazgatási, mind pedig egyházszervezeti szempontból megosztott volt: északi része Vas vármegyéhez és a Győri püspökséghez tartozott, míg déli része Zala vármegyéhez tartozott és a Zágrábi püspökség fennhatósága alatt állt. Egyházi szempontból változást jelentett a Szombathelyi püspökség 1777-es megalapítása, amelynek köszönhetően a Muravidék északi és déli része hosszú évszázadok után végre egyesülhetett. A trianoni békeszerződés értelmében a Muravidék az újonnan megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. A Muravidék északi határát jelentő Rábavidék azonban a békeszerződés értelmében Magyarország része maradt, s ma is ide tartozik.

A magyar államigazgatási rendszerhez való tartozás mindenképpen kedvezett a magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok elmélyülésének, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az egyéb nyelven kívüli tényezőket sem, amelyek szintén hatással voltak a magyar nyelvi hatás érvényesülésére. Az egyik ilyen tényező az volt, hogy a muravidéki szlovén fiatalok tanulmányaikat magyar városokban (Kőszeg, Sopron, Szombathely) is folytatták, ahol nem csak a magyar nyelvet sajátíthatták el, hanem a magyar kultúrával is alaposan megismerkedhettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar nyelv presztízsét sem, amely a soknemzetiségű történelmi Magyarországon a legtöbb beszélővel bírt, s 1844-től államnyelvnek is számított. Végül meg kell említenünk a Muravidéken élő autochton magyar kisebbséget is, amely évszázadok óta garantálja és őrzi a magyar nyelv muravidéki jelenlétét. A magyar nyelv tehát a magyarok és szlovének által vegyesen lakott területeken jelen volt és van a mai napig, amely természetesen a két nyelvre is hatással van; igaz, az utóbbi időben a szlovén dominanciája figyelhető meg. (A muravidéki magyar nyelv jelenlegi helyzetéről részletesebben l. BOKOR 2009.)

2. Magyar jövevényszavak a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A muravidéki szlovén irodalmi nyelvben, amelynek irodalmi nyelvi normája a 18. sz. második felében alakult ki, számos magyar jövevényszó honosodott meg. Mielőtt

azonban a magyar jövevényszavak részletesebb elemzésébe kezdenénk, szólnunk kell a szókölcsönzés néhány általános kérdéséről is.

A jövevényszavak átvételét mindig valamilyen szükséglet hozza létre, például új eszközök, fogalmak megismerése, amelyek az átvevő nyelv kifejezőképességéből hiányoznak, így az üres helyeket az átadó nyelv megfelelő szavai töltik ki (NYOMÁRKAY 2007: 106). Olykor az is előfordulhat, hogy ugyan az átvevő nyelv rendszerében van megfelelő szó az adott eszköz, fogalom kifejezésére, mégis jövevényszó átvételére kerül sor. Ennek egyik tipikus példája a magyar nyelvben a szláv eredetű *kovács* főnév, amelyre a régi magyarban a *verő* főnevet használták, mégis a szláv eredetű *kovács* teljesen kiszorította a *verő* szót. A szakirodalom az ilyen jövevényszavakat „luxus jövevényszavak”-nak nevezi, amelyek általában igen intenzív és sok területre kiterjedő idegen nyelvi hatás eredményeképp jelennek meg az átvevő nyelv rendszerében (NYOMÁRKAY 2007: 106). A jövevényszó az átvevő nyelv rendszerébe kerülve beilleszkedik annak fonológiai, morfológiai és szintaktikai rendszerébe. Ez elsősorban a tipológiailag különböző nyelvek esetében kifejezetten érdekes, ilyen a muravidéki szlovén (flektáló nyelv) és a magyar (agglutináló nyelv) példája. A magyar eredetű jövevényszavak közül tehát a főneveknek ugyanúgy valamelyik nyelvtani nem kategóriájába kell tartozniuk, mint a muravidéki szlovén eredetűeknek. Emellett a magyar jövevényszavak a szóképzésben is aktívan kivették részüket, tehát biztos állíthatjuk, hogy megszűntek az átvevő nyelv rendszerében idegen elemnek lenni (HADROVICS 1989: 31).

2.1. A magyar jövevényszavak rétegződése a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv jövevényszavainak kutatása jelen esetben csupán a köznevekre korlátozódott, a tulajdonneveket nem érintette. A magyar jövevényszavak korpusza ötven forrásmű kicédulálásával alakult ki. A forrásul szolgáló könyvek kiválasztásakor céltom az volt, hogy a muravidéki szlovén irodalom kezdeteitől (18. sz. első fele) egészen az első világháború kitöréséig megjelent könyvek legyenek képviselve. Igyekeztem törekedni a műfaji változatosságra is, ám mivel a legtöbb muravidéki szlovén nyelvű könyv vallásos tematikájú, így értelemszerűen az ilyen szövegek száma nagyobb. Emellett a forrásművek között található ábécés- és olvasókönyvek, tankönyvek, egy a Magyar Királyság történetét bemutató mű, népművelő könyv, illetve az első muravidéki szlovén nyelvű újság első teljes évfolyama. Érdekességképp Kardos János Toldi estéje fordítását is feldolgoztam.

Ennek a korpusznak az alapján alakult ki gyűjtésem, amelyben a magyar jövevényszavak száma alakváltozatokkal és származékszavakkal együtt meghaladja a hatszázat. Szófaji megoszlás tekintetében a legtöbb jövevényszó főnév; pl. *bunda* 'bunda', *eršek* 'érsek', *kanas* 'kanász', *pelda* 'példa', *šišak* 'sisak'. A főnév mellett az ige is gyakori szófajnak számít, pl. *bantüvati* 'bánt, szomorít', *čujskati se* 'csúszkál', *engedüvati* 'enged, engedelmeskedik', *kodivati/koudivati* 'koldul', *vesnoti* 'elveszik'. Az igénél is kevesebb a melléknevek száma, pl. *barnasti/brnasti* 'barna', *čalaren* 'csaló', *hamičen/hamišen* 'hamis', *lendjelski* 'lengyel', *tolvajski* 'tolvaj'. Az egyéb szófajok igen ritkának számítanak, pl. *jezero* 'ezer', *ejnje* 'ejnye'.

A magyar jövevényszavakat különböző fogalomkörök szerinti csoportokba sorolhatjuk: 1. Anyagi és tárgyi kultúra (69 szó); pl. *bot* 'bot', *kantar* 'kantár', *šuba* 'suba'. 2. Fogalmak (59 szó); pl. *bin* 'bűn', *djülejš* 'gyűlés', *saga* 'szag'. 3. Egyház, vallási élet (41 szó); pl. *alduvati/aldüvati* 'áldoz', *jeretnik* 'eretnek', *žoltar* 'zsoltár'. 4. Foglalkozások (24 szó); pl. *bereš* 'béres', *inaš* 'inas', *sakač* 'szakács'. 5. Tevékenységek (20 szó); pl. *kivaniivati* 'kíván', *rendeluvati/rendelüvati* 'rendelkezik, rendel', *turbekati* 'turbékol'. 6. Hadi és katonai terminológia (16 szó); pl. *čata* 'csata', *šereg* 'sereg', *šišak* 'sisak'. 7. Állatok (15 szó); pl. *birka* 'birka', *somar* 'szamár', *šaška* 'sáska'. 8. Helyet jelölő szavak (14 szó); pl. *bauta* 'bolt', *lugaš* 'lugas', *salaš* 'szállás'. 9. Tulajdonságok (11 szó); pl. *butasti* 'buta', *hitvani* 'hitvány', *šantavi* 'sánta'. 10. Államigazgatás és igazságszolgáltatás (10 szó); pl. *követ* 'követ', *orsag* 'ország', *vama* 'vám'. 11. Növények (10 szó); pl. *egriš* 'egres', *kolomper* 'burgonya', *kukorica* 'kukorica'. 12. Mennyiséget jelölő szavak (6 szó); pl. *akouv* 'akó', *falat* 'darab', *talejr/tallejr* 'tallér'. 13. Ételek, italok (4 szó); pl. *reteš* 'rétes', *šör* 'sör', *tej* 'tea'. 14. Nemzetiség (4 szó); pl. *Horvat* 'horvát', *lendjelski* 'lengyel', *totski* 'szlovák, tót'. 15. Indulatszó (3 szó): *ejnje* 'ejnye', *nossa* 'nosza', *uccu* 'uccu'. 16. Testrészek (2 szó): *bajusi* 'bajusz', *čonta* 'csont'. 17. Szám: *jezero* 'ezer'. 18. Család: *apa* 'apa'.

Amint az a fentebbi adatokból is jól látható, a legtöbb magyar jövevényszó az anyagi és tárgyi kultúra, valamint a fogalmak körében honosodott meg. Nagyon mondható az egyházi, vallási életben meglévő magyar elemek száma is. Némiképp meglepő módon az államigazgatási és igazságszolgáltatási terminológiában kevés a magyar eredetű szó, holott talán a közös államigazgatási rendszerhez való tartozás alapján feltételezhetnénk, hogy számottevőbb magyar hatásnak volt kitéve ez a terminológia is.

2.2. A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe. Az elmúlt évtizedek során a nyelvi kapcsolatok elméletének igen kiterjedt szakirodalma alakult ki, ám a jövevényszavak beilleszkedésével kapcsolatban a leginkább áttekinthető rendszert a horvát RUDOLF FILIPOVIĆ (1986) alkotta meg. A jövevényszavak beilleszkedése során helyettesítésről (szubsztitúcióról) a fonémák és morfémák szintjén beszélhetünk, amelyet *transzfonemizáció*-nak és *transzmorfemizáció*-nak nevezünk (FILIPOVIĆ 1986: 68). *Transzfonemizáció*-nak az átvevő nyelv fonémáinak az átvevő nyelv fonémáival való helyettesítését hívjuk (FILIPOVIĆ 1986: 69). Az átvevő nyelv fonémarendszerének üres helyei sohasem fonémaátvétellel töltődnek ki, hanem a fonémarendszeren belül lezajló változás hatására fellépő specifikus feltételek és meghatározott kényszer hatására megy végbe (FILIPOVIĆ 1986: 79). Új fonéma a nyelven belül már létező allofónból jöhet létre (FILIPOVIĆ 1986: 81). A *transzmorfemizáció*-nak nevezett jelenség jelen esetben legfontosabb esete az, amikor az átadó nyelv kötött morfémája, amely nincsen meg az átvevő nyelv rendszerében, helyettesítődik egy, az átvevő nyelv rendszerébe illeszkedő kötött morfémával (FILIPOVIĆ 1986: 123). Itt jegyezzük meg, hogy ez az a morféma, amelyet HADROVIĆ LÁSZLÓ (1975: 12) *honosító képző*-nek nevez.

2.2.1. Fonémahelyettesítés. Fonémahelyettesítésre abban az esetben kerül sor, ha az átvevő nyelv fonémarendszeréből hiányzik az adott fonéma, vagy ugyan része annak, ám a jövevényszóban lévő pozícióban nem fordul elő (BÁRCZI 1958: 46).

2.2.1.1. A magánhangzók. A muravidéki szlovén és a magyar magánhangzók között sok az egyezés, így fonémahelyettesítésre csupán az /e:/, /o:/ és az /ɒ/ esetében került sor. Nem okoz nehézséget az /ø/ és /y/ fonéma átvétele, ugyanis ezek a muravidéki szlovénban is megvoltak (vö. PÁVEL 1909: 64–71); pl. *djöndj* 'gyöngy', *követ* 'követ', *šör* 'sör', *džündž* 'gyöngy', *djülejš* 'gyűlés', *püšpek* 'püspök'. Egy esetben viszont /ø/ → /o/ fonémahelyettesítést figyelhetünk meg a szó belsejében: magy. *örök* → mszln. *örök* 'örökség'. Fonémahelyettesítésre került sor a magyar /ø:/ esetében is, amelyet a szó végén /e/ fonémával helyettesítettek: magy. *cipellő* → mszln. *cipele* 'cipő'.

A magy. /e:/ – ritkábban /e/ – fonémát a muravidéki szlovénban /ej/ diftongussal helyettesítették: *cejh* 'céh', *cimejr* 'címer', *djülejš* 'gyűlés', *filejr* 'fillér', *kanapej* 'kanapé', *kejp* 'kép', *kertejs* 'kertész', *profejta* 'próféta', *talejr/tallejr* 'tallér', *tanjejr* 'tányér'. Hozzátehetjük, hogy némely főnévnek van alakváltozata is: *cimer*, *filer/filler*, *kep*, *kertes*, *profeta*. Ennek okára pontos választ nem adhatunk, ám figyelemreméltó, hogy az *e-s* alakváltozatok inkább a 19. sz. második és a 20. sz. első felének íróinál fordulnak elő.

A magy. /o:/ – ritkábban /o/ – fonémát szó belsejében a muravidéki szlovénban /ou/ diftongussal helyettesítették: *korouna* 'korona', *kouruš* 'kórus', *mouduoš* 'érték, birtok', *šinagouga* 'zsinagóga', *trounuš* 'trón'. Ebben az esetben is előfordulnak alakváltozatok, amelyekben a diftongus helyén monoftongust találunk: *korona*, *koruš*, *tronuš*. Szó végén az /o:/ fonémát /ov/-val helyettesítik, amely /ouv/-vá diftongizálódhat: *birov* 'bíró', *főbиров* 'főbíró', *hajov* 'hajó', *akouv* 'akó', *birouv* 'bíró', *hajouv* 'hajó', *hintouv* 'hintó'. Egyetlen példában a magy. /o:/ helyén /o/, illetve /ou/ áll: *sabo/sabou* 'szabó'.

A magyar /ɒ/ fonémát egy esetben /o/ fonémával helyettesítették: *somar* 'szamár'. Ehhez a fonémához hasonló hangot ejtenek a muravidéki szlovén két dialektusában, a dombvidékiben (goričko-i) és síkvidékiben (ravensko-i) (RAMOVŠ 1935: 186). PÁVEL ÁGOSTON (1909: 8) véleménye szerint a cankovai dialektus magyar jövevényszavai esetében a magy. /ɒ/ megmarad; pl. *baga* 'bagó', *falat* 'falat', *saga* 'szag'.

2.2.1.2. A mássalhangzók. A mássalhangzók közül csupán a magy. /ɲ/ és /c/ fonéma esetében került sor fonémahelyettesítésre, amelyet a magyar és muravidéki szlovén mássalhangzórendszer hasonlóságával magyarázhatunk. A magy. /ɲ/ a jövevényszavak belsejében változás nélkül megmaradt, azonban a szó végén depalatalizálódik, magy. /ɲ/ → mszln. /n/; pl. *baršon* 'bársony', *dohan* 'dohány', *hitvan* 'hitvány', *šarkan* 'sárkány'. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezeknek a szavaknak a magyarban is előfordult depalatalizált alakváltozatuk, ugyanis a magyarban az /n/ > /ɲ/ palatalizáció az ómagyar korban kezdődött (E. ABAFFY 2005: 307). Továbbá azt is hozzátehetjük, hogy a depalatalizált alakváltozatok megjelenését és elterjedését a muravidéki szlovénban az is elősegítette, hogy nem csak a jövevényszavak esetében érvényesült a szóvégi /ɲ/ > /n/ depalatalizáció (PÁVEL 1909: 115; RAMOVŠ 1935: 188). Ebben az esetben tehát nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a magy. /ɲ/ fonéma /n/ fonémával való helyettesítésével van-e dolgunk, vagy pedig belső muravidéki szlovén fejlődés eredménye a depalatalizált alak.

A muravidéki szlovén nyelvterület északi részén, a dombvidéki (goričko-i) dialektusban van /c/ fonéma, de nem hiányzik PÁVEL ÁGOSTON szülőfalujának, a dombvidéki és síkvidéki dialektus határán elhelyezkedő Cankova nyelvjárásából sem (vö. PÁVEL 1909: 124–126). Mivel azonban a muravidéki írók többsége vagy a síkvidéki, vagy pedig a völgyvidéki dialektust beszélte anyanyelveként, s nem a dombvidékit, így a magyar jövevényszavak esetében a /c/ fonémát /t/ vagy /ʃ/ fonémával helyettesítik; pl. *bašta* 'bástya', *fačuk* 'fattyú'. A *fačuk* esetében a /ʃ/-vel való helyettesítés a /c/ fonéma intervokális helyzetével magyarázható.

2.2.1.3. Az idegen eredetű szavak magyar fonémahelyettesítésének megőrzése. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai között számos olyat találunk, amely a magyarban is idegen eredetű (latin, német, olasz, szláv, török). Ezek a jövevényszavak a magyarban bekövetkezett változást követően kerültek a muravidéki szlovénba, így azokat magyar jövevényszavaknak kell tekintenünk, hiszen megőrzik a magyarban bekövetkezett változásokat.

A latin /s/ fonémából a magyarban /ʃ/, intervokális helyzetben pedig /z/ fonéma alakult. Ezt a helyettesítést a muravidéki szlovén is megőrizte; pl. *šinagouga* 'zsinagóga', *šorš* 'sors', illetve *hožanna* 'hosszanna', *mužika* 'muzsika'.

A német eredetű szavak esetében az intervokális /o/ fonémát /v/ vagy /a/ fonémával helyettesítették a magyarban, amelyet a muravidéki szlovén is megőrzött; pl. *bak* 'bak' (< baj.-osztr. *bock*), *parta* 'párta' (< baj.-osztr. *porte*, kfn. *borte*). A német eredetű szavak szókezdő /b/ fonémáját a magyar /p/-vel helyettesíti, amelyet szintén megőrzött a muravidéki szlovén; pl. *pantlik/pantlika/plantlik* 'pántlika' (< baj.-osztr. *bandl*, *bantl*), *porkolab* 'porkoláb' (< kfn. *purcrāv[e]*, *burcgrāve*).

Számos olyan magyar jövevényszó került a muravidéki szlovénba, amely a magyarban szláv eredetű, azonban a magyarban bekövetkezett változások megtartásával kerültek át a muravidéki szlovén irodalmi nyelvbe. Az alábbi tendenciákat figyelhetjük meg: 1. /o/ → /v/ fonémahelyettesítés a szó elején vagy a szó belsejében; pl. magy. *akó* > mszln. *akouv* 'akó', magy. *apát* > mszln. *apat* 'apát', magy. *apátúr* > mszln. *apatur* 'apát', magy. *baj* > mszln. *baja* 'baj', magy. *gazda* > mszln. *gazda* 'gazda', magy. *vajda* > mszln. *vajda* 'vajda'. 2. Szláv /e/ → magy. /v/; pl. magy. *csata* > mszln. *čata*. 3. Szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása; pl. magy. *barát* > mszln. *barat* 'szerzetes', magy. *bereg/berek* > mszln. *bereg/berek* 'berek', magy. *horvát* > mszln. *Horvat* 'horvát férfi'. 4. Szláv nazális /ɛ/ megőrzése; pl. magy. *lengyel* > mszln. *lendjelski* 'lengyel'. 5. Szó belsejében az /i/ kiesésének megtartása; pl. magy. *pálca* > mszln. *palca* 'pálca'. 6. Szemantikai kölcsönzés; pl. *akouv*, *baja*, *barat*, *bereg/berek*, *pandur* 'pandúr'. 7. Nem déli szláv eredetű szó kölcsönzése; pl. magy. *pálinka* > mszln. *palinka*.

2.2.2. Morfémahelyettesítés. Morfémahelyettesítés esetén az átadó és az átvevő nyelv tipológiai hovatartozása döntő szereppel bír. Az agglutináló magyar nyelvből származó jövevényszavaknak be kell illeszkedniük a flektáló muravidéki szlovén nyelv deklinációs és konjugációs rendszerébe, hogy mind a névszók, mind pedig az igék ragozhatóvá váljanak. Ezt a beilleszkedést a HADROVICS LÁSZLÓ (1975: 12) által *honosító képző*-nek nevezett képzők segítik elő.

2.2.2.1. A főnevek honosító képzői. A magyar főnevek esetében a legfontosabb kritérium, hogy a muravidéki szlovén főnevek grammatikai nem kategó-

riájába besorolhatók legyenek, s így a deklinációs rendszerben ragozhatóvá válnak. Három honosító képző vált gyakorivá a főneveknél: 1. *-a*, pl. *baja* 'baj', *barda* 'bárd', *bauta* 'bolt', *čonta* 'csont', *fela* 'féle', *gomba* 'gomb', *kefa* 'kefe', *kočia* 'kocsi', *oproda* 'apród', *saga* 'szag', *vama* 'vám', *varmedja/varmedjeval/varmedjija/varmedjjo* 'vármegye'; 2. *-i*, pl. *bajusi* 'bajusz', *hami* 'hám'; 3. *-ek*, pl. *hasek* 'haszon'. A leggyakoribb honosító képző a főnevek körében tehát az *-a* volt, azaz ezek a szavak nőneműek lettek. Az *-i* honosító képző hozzáadásával a magyar jövevényszó plurale tantum lett a muravidéki szlovénban.

2.2.2.2. A melléknevek honosító képzői. Igen kevés melléknevet találunk a magyar jövevényszavak között, inkább az átvett főnevekből és igékből képeztek mellékneveket. Ennek ellenére a melléknevek esetében is többféle honosító képzőt találunk: 1. *-asti*, pl. *barnasti/brnasti* 'barna', *butasti* 'buta'; 2. *-avi*, pl. *djingavi/gingavi/ginglavi* 'gyenge', *šantavi* 'sánta'; 3. *-en*, pl. *čalaren* 'csalárd', *hamičen/hamišen* 'hamis', *hirešen* 'híres'; 4. *-ski/-ški*, pl. *lendjelski* 'lengyel', *nemeški* 'nemes'.

2.2.2.3. Az igék honosító képzői. Valamennyi, a muravidéki szlovénba átvett ige kap honosító képzőt: 1. *-ati*, pl. *koronati* 'koronáz', *šantati* 'sántít', *šarcati se* 'sarcól', *turbekati* 'turbékol', *zbanati* 'megbánt'; 2. *-avati*, pl. *predikavati* 'prédikál'; 3. *-iti*, pl. *batoriti* 'bátorít, vigasztal', *dičiti* 'dicsér, dicsőít', *koroniti* 'koronáz', *tanačiti* 'tanácsol', *vadliti* 'vall'; 4. *-ivati*, pl. *batrivati* 'bátorít, vigasztal', *citalativati* 'citeráz', *šilabizativati* 'silabizál', *tanačivati* 'tanácsol', *zbanivati* 'megbánt'; 5. *-iviti*, pl. *batriviti* 'bátorít, vigasztal'; 6. *-ovati*, pl. *harcovati se* 'harcól'; 7. *-uvati/-üvati*, pl. *alduvati/aldüvati* 'áldoz', *bantüvati* 'bánt', *engedüvati* 'emged', *kebzüvati* 'vigyáz', *kivanüvati* 'kíván', *koronüvati* 'koronáz', *mentuvati/mentüvati* 'ment', *predikuvati/prediküvati* 'prédikál', *prikačüvati* 'hozzákapcsol', *rendeluvati/rendelüvati* 'rendel', *šarcuvati se* 'sarcól', *tanačüvati* 'tanácsol', *vadluvati/vadlüvati* 'vall', *verostüvati/veröstüvati/verüstüvati/virostüvati/vörüstuvati/vörüstüvati* 'virraszt', *zbanuvati/zbanüvati* 'megbánt'.

Amint azt a példák száma is jól mutatja, a leggyakoribb honosító képző az *-uvati/-üvati* volt, míg az *-avati*, *-iviti*, *-ovati* honosító képzők csupán egy-egy esetben fordulnak elő. A muravidéki szlovénban átvett magyar igék aspektusukat tekintve folyamatosak.

2.2.3. A protetikus j-. A muravidéki szlovén nyelv *j-* és *v-* protetikus hangot ismer, amelyek közül a *j-t* a következő jövevényszavak kapták meg: *jal* 'álnokság', *jeretnik* 'eretnek', *jezero* 'ezer'.

3. Összefoglalás. A magyar – muravidéki szlovén nyelvi kapcsolatok eredményeképp a különböző származékokkal és alakváltozatokkal együtt több mint hatszáz magyar eredetű szó élt a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A magyar jövevényszavakat különböző fogalomkörökbe sorolhatjuk. A legtöbb magyar jövevényszó az anyagi és tárgyi kultúra körébe tartozik, vagy pedig valamilyen fogalmat jelöl. A jövevényszavak között szófaji gyakoriságot tekintve a főnevek vezetnek, az igék és melléknevek száma kevesebbnek mondható a főnevekéhez képest. A magyar jövevényszavaknak a muravidéki szlovén nyelvbe kerülve be kellett illeszkedniük annak fonológiai és morfológiai rendszerébe. Láthattuk, hogy

a fonémahelyettesítés csupán néhány fonémára korlátozódik, amelyet a magyar és muravidéki szlovén fonémarendszer nagyfokú egyezésével magyarázhatunk. A morféma-helyettesítés során honosító képzők járultak egyes főnevekhez, melléknevekhez és igékhez, ami a magyar jövevényszavaknak a muravidéki szlovén deklinációs és konjugációs rendszerbe való beilleszkedését szolgálta.

Kulcsszók: magyar nyelv, muravidéki szlovén irodalmi nyelv, jövevényszavak, fonémahelyettesítés, morféma-helyettesítés.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOKOR JÓZSEF 2009. *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Magyar Nemzetiségi és Művelődési Intézet, Lendva.
- FILIPOVIĆ, RUDOLF 1986. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. JAZU – Školska knjiga, Zagreb.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1989. A magyar nyelv kelet-közép európai rokonsága. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–46.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- PÁVEL ÁGOST 1909. *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. Magyarországi Szláv Nyelvjárások 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RAMOVŠ, FRAN 1935. *Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti*. Učiteljska tiskarna, Ljubljana.
- ZELKO, IVAN 1996. *Zgodovina Prekmurja*. Pomurska založba, Murska Sobota.

Hungarian loanwords in the system of the Mur Region Slovene literary language

The paper discusses the phonological and morphological integration of Hungarian loanwords in the Prekmurje (Mur Region) Slovene literary language. After a brief introduction to the history of Hungarian–Slovene linguistic contacts in the Mur Region, the discussion covers the layering of Hungarian loanwords in the Mur Region Slovene literary language. Phoneme substitution is demonstrated phoneme by phoneme, whereas morpheme substitution is shown separately for each part-of-speech category.

Keywords: Hungarian language, Prekmurje Slovene literary language, loanwords, phoneme substitution, morpheme substitution.

DUDÁS ELŐD
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *fog* segédigéről

Az ómagyar korszak időkerete a honfoglalástól a 16. század első harmadáig bő hatszáz év. E hatszáz év első háromszáz évéből nincs a mondattant érintő, felhasználható forrásunk. Csupán e háromszáz év végén találjuk a Halotti beszédet, és az ezt követő mintegy száz éven belül a többi kis szövegemléket (vö. BENKŐ 1980: 26). Ezt követően a 14. század végéről (1370 után) a Jókai-kódex latinból fordított szövege képez forrást a kutatás számára. A 15. századból is csupán az ún. Huszita biblia magyar fordításait használhatjuk, majd a század legvégéről, illetőleg a 16. század elejéről áll rendelkezésre elegendő forrás. E források közül is meglehetősen kevés a kötetlen, spontán nyelvhasználatot tükröző írás, zömükben formalizált, egyházi rendeltetésű és terminológiájú, a liturgiával összefüggő használatú szövegek ezek.

A forráshiánnyal és a rendelkezésre álló szövegek jellegével függ össze, hogy a következtetéseinken alapuló visszavetítéseink gyakran bizonytalanok. E bizonytalanság egyik képviselője a *fog* ige, melynek a segédigei minőségű használatával (jövő idő: *fog* + *-ni* szerkezet) összefüggően néhány kérdés fogalmazódhat meg.

Az első és legáltalánosabb kérdés: hogyan alakult ki a *fog* + *-ni* szerkezet a jövő idő jelölésére. Ismeretes, hogy az alapnyelvből nem örökölt a magyar se szintetikus, se analitikus kifejezési formát a jövő időre (SÁROSI 2003: 150). ABAFFY ERZSÉBET (1992: 134–135) a 15–16. századi adatok alapján egy grammatikalizálódási folyamatot ír le, melyben a konkrét jelentésű (’megfog, megragad’) szó a ’hozzáfog’ jelentésen keresztül jut el a jövő időt kifejező segédigei szerephez. Hasonlóképpen foglalt állást korábban már a TESz. is. ABAFFY példái azt mutatják, hogy a *fog* (a *kezd* igével párhuzamosan) tárgyas szintagmát alkotott a főnévi igenévvel, és még múlt időben is használatos volt: pl. „haza élt *foga úlny*” (PeerK. 5); „... *sedere cepit*” (ABAFFY 1992: 134). Ez a szint már a ’hozzáfog’ szintje, melyből aztán a nyelvhasználat kiterjedhetett (és ki is terjedt) bármely ige futurum imperfectumának kifejezésére („mýnd ez világ *czudalný fogya [admirabitur]*” 1992: 135, l. JókK. 49). A folyamat tehát a következő: ’megfog’ → ’hozzáfog’ → ’jövő időt jelző segédige’.

Ezt a folyamatot DÉR CSILLA ILONA angol minta nyomán a *be going to* szerkezetet idézve tárja elénk. A grammatikalizációs folyamat lényege e mintában az, hogy egy adott ige (verbális szerkezet) speciális kontextusban használtatik, melyben benne van a szándék jelentéstöbblete is. A speciális kontextus következtében az újraelemzés kapcsán a szándék jövőre utaló jelentése kerül előtérbe, s a jelentések közül egy kiemelkedik, míg a többi jelentés háttérbe szorul. A folyamat az angol nyelvhasználatban ma is megfigyelhető az egyidejűleg kétértelmű jelentést hordozó alkalmazásban (*I am going to see a doctor*) (DÉR 2008: 26).

A magyarban BERRÁR JOLÁN a *kenyeret fog | enni* példával közvetlenül a hangsúly eltolódásával (hasonlóan a mondathatár eltolódásához) magyarázza a *fog* segédigévé válását (1956: 430). A kései ómagyar kor nyelvelmélei segítségével azonban az átmenet mindhárom fázisa bemutatható: 1. konkrét ’megfog’: „ees ottan az sýdok *meg*

fogak iesusth” (AporK. 208), „*fogaak ottan zegenyökketh es kezokkeeth labokath meg kotpzeek*” (SándK. 28), „romayaknak zolgay el jevuenek pafcafiuft *meg fogak*. es fogva ev velek chazarhoz viveek” (CornK. 204r). 2. ’hozzáfog’: e folyamatban először talán a ’fogja magát’ (= elhatároz) lehetett az első lépcső, ahol a szerkezet még tárgyas szintagma, de jelentése már elvonttá válik: „sa zent laioshoz · kih franciai kirali vala *foga magat*” (DebrK. 83); „tahat legiõn bizoni hitõnk : *fogiok* ioh miuelkõdetõkre *magonkat*” (DebrK. 174–175), majd előtérbe kerül az ’elkezd’ jelentés, és ennek kapcsán a főnévi igenév belépése célhatározói bővítményként indítja el a segédigévé válást: „El felede az vezedelmeket, kikben vala vettetuen minden felõl. az mezen *foga ñalakodnyã*” (BodK. 15–16), „hog mikoron, a binés lelek *ki fog zakadnia* a testtõl” (BodK. 21), „Es azon zem pillantasba a lelek *foga dicernie* monduan” (BodK. 35), „keet loh nagí erõssen kezdeh egi mast rugdosnia segíg hozzaia futuan a lonak *mardosni ffoaga* õtet samahsik adzýg rugdosa” (DebrK. 181). 3. *A fog* egyre inkább jövõ idõt jelent (l. ABAFFY 1992: 135. példait), további példák: „lok emberek *fognak meg halny*” (JókK. 63), „ez vilaagnak fok bewlczekewzewl es nemefekewzewl *fognak yewný*” (JókK. 82), „Es halalatoft *fogz zolgalnod* yfennek” (JókK. 145), számos további példa található Sylvester János Újtestamentumában. Példáinkban a főnévi igenév célhatározói értelmű (melyet a *-ni* képzõ latívuszi *-i* eleme mintegy előrevetít, vö. HBK. „*iochtotnia* ilezie wt”). A folyamat (a jövõ idõ analitikus szerkezettel való kifejezésének folyamata) két oldalról volt tehát nyitott és potenciális: a *fog* absztrahálódásával és a főnévi igenévnek a szerkezetbe való alkalmasságával. A *fog* grammatikalizálódása tehát nem önmagában történt: szükséges volt hozzá a főnévi igenév ez irányú „nyitottsága”. E következtetés megegyezik az általános megfigyeléssel: ahogyan a *be going to* szerkezetben sem csak a *go* grammatikalizálódik, hanem az egész szerkezet kap új jelentést, úgy a *fog* esetében is szükséges a segédigévé váláshoz a szerkezet másik tagjának a segítségé, alkalmassága az adott irányú mozgáshoz.

A tanulmány bevezetőjében említett adathiányos helyzetből következik, hogy a *fog* + *-ni* jövõ idõt kifejező szerkezet időbeli kialakulásáról szintén csak feltételezéseink vannak. A *fog* segédigei szerepe egyértelmű a Jókai-kódexben (l. TESz.), ugyanakkor a grammatikalizálódás közbenső állapotát mutató jelentés (’hozzáfog’) csak a 16. század kezdetéről adatható (TESz.). Ettõl eltekintve, mivel a segédigei alkalmazás már a 14. században egyértelmű, a szerkezet kialakulását a kései ómagyar korra teszi ABAFFY ERZSÉBET (1992: 133–135), közelebbi megszorítás nélkül az ómagyar korra SÁROSI ZSÓFIA (2003: 363).

A szó határozói igeneve (*fogva*) azonban felbukkan a Königsbergi töredék 12. század vége/13. század elejére datálható (DÖMÖTÖR 2006: 31) szövegében, mégpedig „elvont irányban megtörtént funkcióváltást” (BENKÖ 1980: 287) mutatván. Jelentésköre pedig nem a ’kezd’-del azonos/hasonló („kezdve”), hanem a *-tól fogva* szerkezetben lényegesen általánosabb, és mint a kiterjedés nagyságát nyomatékosító határozószó, ’egészen, teljesen’ jelentésű (BERRÁR 1956: 433; TESz.). Ha viszont a szó képzõs származékának jelentése már a korai ómagyarban absztrahálódott, sõt e képzõs változat elindult a szófajváltás útján is – névutói szerepüvé válik (s e szerep kialakulását A. JÁSZÓ [1991: 345] nyomán D. MÁTAI az ómagyar kor végére valószínűsíti: 2003: 210, 228; 2011: 135; vö. még ZSILINSZKY 1991: 450) –, feltételezhetjük, hogy az alapige segédigévé való grammatikalizálódása is korábbra tehető, akár az ómagyar kor korai fázisába. Ezt feltételezve azonban megváltozik a *fog/kezd* igéknek a jövõ idõ kialakításában való szerepvállalása, annak időbeli rétegződése.

Mivel forrásaink késeiek, bennük a *fog* és a *kezd* egyidejű segédigei szerepét találjuk. Úgy tűnik, a két szó azonos időben kerül segédigei szerepbe, s HADROVICS szerint „az ember szinte a véletlen játékanak tartja, hogy a jövő idő kifejezésének segédigéje nem a *kezd* lett” (1992: 343). Az azonos idejű adatolásból ABAFFY is az egyidejű használatra következtet, és egy tág (a Jókai-kódextől az ómagyar kor végéig tartó) szinkroniában elhelyezve egy folyamatot vél felfedezni. (Amely folyamatban az időbeliség nem játszik lényeges szerepet: ABAFFY az első stádiumban szerepeltet 16. század eleji példát, és a harmadik stádiumban szerepeltet 14. századi példát is. Ez azonban csak látszatra ellentmondás, ugyanis, mint HAADER LEA írja, a mondattani grammatikalizációs folyamatok esetében „egyszerre van jelen a nyelvrendszerben a forrás és a végeredmény, valamint az átmenetek” [2001: 365]). Ebben a folyamatban az első állapot – állítja ABAFFY – amikor a *fog* és a *kezd* is tárgyias szintagma alaptagjaként akár múlt időben is használatos lehetett (több példa is ezt mutatja). A következő stádiumban a *coepi* igét és a futurum imperfectumban álló *incipio* igét a *kezd* jelen idejű alakjaival fordítják, és ezzel a szerkezet jövő idejű jelentésűvé válik. Erre a vélt folyamatra ABAFFY két kódexből hoz példákat, egyet a Bécsi kódexből, kettőt pedig a Münchener kódexből. A Münchener kódexből két példát idéz ABAFFY, és ezek közül az egyik valóban az *incipio* futurum imperfectum alakja. A Münchener kódexben az idézett két példa mellett még két alkalommal szerepelnek az *incipio* jövő idejű alakjai a főnévi igenév mellett. Vegyük sora őket: a Lk 14, 9-ben (MünchK. 73ra, ABAFFY egyik példája) azt a példabeszédet olvashatjuk, amikor valaki egy menyegzőn elfoglalja az első helyet, majd a ház gazdája felszólítja, hogy adja át a helyét egy előkelőbbnek. Ebben a cselekvéssorban a latin „et tunc *incipias* cum rubore novissimum locum tenere” fordításaképpen „τ ταχ [...] πιζονγάλλιαλ *kēzded* az vtolfó hēlt taztanod” a történelmi folyamatban egy új cselekvés kezdetét és nem pedig a jövő időt jelzi (az itt idézett *incipias* azonban nem futurum imperfectum, hanem praesens imperfectum coniunctivi!). A Mk 13, 4-et (MünchK. 49va) megelőzően Jézus a templom lerombolását jövendőli meg, és ennek kapcsán kérdezik a tanítványok: „Dic nobis, quando ista fient? et quod signum erit, quando haec omnia *incipient* consummari?” Ennek magyar fordítása a kódexben: „Vzam mōgadm̄g mūnēkōnk micoz ēzec leznēc τ mel̄ iēlenfeg ležēn micor mēd ēzec *kezdne*c megtōkellētnic”. A szöveg egésze egyértelműen a megjövendőlt folyamat elkezdésére utal, s nem a jövő időre. Lk 21, 7 (MünchK. 80ra, ABAFFY másik példája): ugyanaz a helyzet, mint Márknál, a templom köveinek lerombolásáról van szó. Itt a latin szöveg Márkhoz képest rövidebb: „Praeceptor, quando haec erunt, et quod signum cum *feri incipient*?” de az egyeztetés alapján egyértelmű, hogy a *feri incipient* nem a *signum*-ra, hanem a *haec*-re vonatkozik. Ennek a kódexben a fordítása: „ParanLolo micor ležnē ēzec τ mel̄ iēlenfegēc micoz *kēzdnēc lēniēc*”. Még ez a hibás fordítás is egyértelműen a történés megkezdésére utal (a hibára a kódex kiadója is felhívja a figyelmet: NYÍRI kiad. 1971: 317). Lk 23, 29–30 (MünchK. 83ra): ebben a szövegrészben a keresztre feszítéshez támo lygó Jézus szól a síró asszonyokhoz: „venient dies, in quibus dicent ... Tunc *incipient dicere* montibus: Cadite super nos, et collibus: Operite nos.” Ennek a fordítása a kódexben: „mezt ionē [...] napoc kibēn mōdnac [...] Tahat *kēzdnēc mōdani* hegecnēc ēllētec mū reianc τ halmocnac fēdēziētec bē mūkēt”. A tágabb szövegben tehát adva van egy, a jövőben megvalósuló történés, amelyben a *tahāt* ’akkor’ jelzi az új egység elkezdődését. Ez a példa is hangsúlyosan az elkezdődésre utal az eseménysoron belül.

ABAFFY szerint a harmadik stádiumban valamely ige futurum imperfectumát a *fog*, illetőleg a *kezd* + *-ni* alakkal ki tudják fejezni. ABAFFY erre is hoz a korai kódexekből példát, és, ha a *kezd*-del fordított jövő idő nem az *incipio* fordítása, hanem egy másik igéé, akkor ez valóban a *kezd* segítségével volt bizonyítható. Érdemes azonban a példaként beidézett Münchener kódexbéli adatot jobban szemügyre venni. Ez a latinból fordított szöveg (az egész Münchener kódex) ugyanis a latin jövő idő igealakok fordítására csak magyar jelen idejű igealakot használ, továbbá az *incipio* fordítására a *kezd* + *-ni* szerkezetet. Minden esetben, amint ezt ABAFFY is megjegyzi. Ezek (ti. az *incipio* fordításai) mindegyike múlt időre vonatkozik, a fentebb említett négy kivételével, amelyekben viszont a kezdés folyamata lényeges, s nem a jövőre vonatkozás. Egyetlen ettől eltérő eset van: az ABAFFY által is idézett *videbitis kezd* + *-ni*-vel való fordítása. E jelenet azonban – melyben Jézus elfogása után a zsidó főtanács előtt megjövendőli (biztos jövőként állítja) isteni voltát – a latinban is közel azonos szövegezéssel mindhárom szinoptikus evangéliumban megtalálható (Mt 26, 64; Mk 14, 62; Lk 22, 69). Ebből Lukácsnál a latinban az *erit* szerepel, melyet a fordító a *lezèn*-nel ad vissza (82rb). Máténál (MünchK. 33va) és Márknál (51vb) azonban szinte teljesen azonos a latin szövege: „Dicit illi Iesus: Tu dixisti; verumtamen dico vobis, amodo *videbitis* Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei et venientem in nubibus caeli” (Mt 26, 64), illetve: Mk: „Iesus autem dixit illi: Ego sum; et *videbitis* Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei et venientem cum nubibus caeli (Mk 14, 62)” Márknál a *videbitis*-t a fordító *meglat'atoc*-kal fordítja, jelen idejű alakkal, úgy, ahogyan általában a jövő időt fordítani szokta. Máténál azonban az *amodo videbitis Filium hominis*-t a következőképpen adja vissza: „Matolfoguā *latnotoc* *kēzditēc* embezn° fiat” (MünchK. 33va). (Az *amodo*-t nem ’oly módon, oly képpen’-ként fordítja.) A fordító tehát a latin szöveget kiegészíti a *mától fogva* időhatározóval, és – véleményem szerint – ez a betoldás indokolja a cselekvés elkezdésére utaló *kezditek* alkalmazását. A Münchener kódex fordítójának tehát ezt az egyetlen, nem az *incipio* fordítására vonatkozó példáját nem tekinthetjük a *kezd* jövő idő kifejezésére kiterjesztett példájának. Az ide a Jókai-kódexből (125) felhozott példa szintén kétséges: a mondat egy eszkatologikus szöveg részlete, melyben a jövőre vonatkozó cselekvések/történések mind jelen idejűként fordítottak, s bennük az „Es gyczewlkewdny *kezdnek* embereknek gyczeretyben” egy új tétel a felsorolásban, és ez indokolhatja a *kezdnek*-kel való fordítást. Szintén nem győz meg a *kezd* segítségével voltáról az ide a Nagyszombati kódexből idézett mondat sem („maydan nehezebet kezd ennel hallani micoron az igaz biro azt *kezdi* mondani” [NagyszK. 177]). Mindezek alapján a *kezd*-nek a *fog*-gal egyenértékű jövő idejű segítségével volta kétségesnek tűnik.

Az eddigieket összegezve: feltételezem, hogy a *fog* + *-ni* szerkezet a jövő idő jelölésére a korai ómagyar korban jött létre, a *kezd* a kései ómagyar kori példákban nagyrészt az *incipio* ’*kezd*’ ige magyar megfelelőjeként jelenik meg, jövő időre való alkalmazása csak másodlagos, a jelentésével összefüggő fordítói használatból ered. A *fog* viszont azért lehetett alkalmas meglátásom szerint az *incipio* fordítására is, mert már létezett ennek a jövőre való segédigei alkalmazása a gyakorlatban. Nem egyenrangú igék „vetélkedéséről” van tehát szó az adott korban (15. sz. vége/16. sz. eleje), hanem egy már általánosult jövő idő kifejezés speciális helyzetben való alkalmazásáról (*fog*), illetve egy új, becsatlakozó, a fordítás igényének megfelelő szó (*kezd*) szerepeltetéséről.

Az ómagyar kor végi valós nyelvhasználat megismerését mégsem a kódexek fordításszövegeinek, hanem a missziliseknek az elemzése adja meg. Ezekről ABAFFY azt írja,

hogy amennyiben összetett jövőt használnak, akkor kizárólag a *fog*-os jövő időt használják (1992: 135). A Középkori leveleink (HEGEDŰS–PAPP 1991) teljes anyagát átnézve a következőképpen alakul az összetett jövő idő használata: 5 iratban fordul elő a *kezd* + *-ni* szerkezet, 15 iratban pedig a *fog* + *-ni* szerkezet (a 152. és a 162. sz. levélben mindkét szerkezet előfordul, jellemzően eltérő használattal). Számarányt tekintve tehát nem nagy a különbség, semmiképpen sem kizárólagos a *fog*-os alkalmazás. Nem is az alkalmazás számában, hanem az alkalmazás minőségében van a különbség. Az 5 *kezd*-es szerkezetből négy az eseményekre való közvetlen utalást mutat: „nagy kar *kezd*on walany ha en hamar zembe nem lehetek kegyelmedwel” (Klev. 26), „Nem tudom mychoda lowakat *kezd*eel kewanny”(152), „ha Nem fizetenk keet fele ellensegewnk lezen, Mynd terek Mind ewk *kezd*nek Jobbaginkat fogdosny az adossag erth” (157), „es ozton a zegen nep a ki oda mielni *kezd* minden adoyoknak felet megengegyetek” (211). Ez a közvetlen utalás a dolgok elkezdését, elkezdődését jelöli. (Van viszont egy adat, melyben a *kezd* szerepel segédigeként, és a példában szereplő állítás tartós jövő időre vonatkozik: „hog oda ala kristaloczra akarnal Menny, en A tanach hog semmi keppen ne Men Mert Vram erekkewl haragudni es Nehezeln *kezd* rad” [Klev. 162]). Ezzel szemben a *fog*-os szerkezet a jövőbeli történés általánosult, biztosnak ítélt vagy szándékolt eseményeit jelöli. A példák: „mert Elwesthed wegre magadoth barathyd sem *fognak* haznalhathny” (Klev. 68), „ssok maghyarth *fok* kx yth lathny es sockal Jobban *fok* allany az my wrunk dolga” (68), „[királyné asszony] tha hath ew *fog* oda meny: es ew *fogy*a Byrnya az or zagoth” (95), „nem *fognak* ilyen pinzt adnj” (97), „az my nekem azwth *fogna* Jobnak thetzczeny azt myelnym” (107), „nehezen *fogy*ak Megh adnj” (109), „teneked Inkab haznalny *fogh*” (150), „wegre a keralne azzon kerlytkayaba *fogz* kewanny Jartodat” (152), „wg tertynhetyk hog Gereczbe *fogom* welem hozny” (154), „mert en Gereczbowl Beechbe [*f*]ogok Mennem” (154), „de The mondok wegre kerlytkaba *fogz* Jarny” (154), „Mostis Mondom hog wram Jo Newen Nem *fogna* wennj tewled” (162), „lasd megh mit *fog* Irnya a rol” (163), „Nem *fogom* oztan az apro embe[r]nek en azt enghednj” (168), „azt hyzem hog Nem *fogok* egebet tehetni Benne” (176), „ebbe sem *fogh* sokat Nyernj Mibe terekezik” (176), „Im az zeghin Neep kristalocz rol fel *fogh* Jwny Mert Nem Maradhatnak towab oth” (205), „nem todom ky *foggy*a azt wegre fizetni” (234), „de azon felekh hogy ha wgyan *fogy*ak ewryzny aky kewes megh narath [!] ys hath wgyan *fhognak* yarny mynth az tewbbj” (237). E példasorozatból egyedül talán a 163. levél idézetében levő *fog*-ot helyettesíthetnénk be a *kezd*-del, a többit viszont nem. A *fog* + *-ni* szerkezetes jövő idő tehát már a 16. század elején is a biztosnak ítélt, szándékolt, hangsúlyozott jövő idő kifejezője, s ebbéli tulajdonságát máig őrzi (vö. KÁLMÁN 1974).

Utolsó kérdésünk a „miért”-re vonatkozik. Miért a *fog* és miért nem a *kezd* vált segédigévé? Láttuk, HADROVICS a véletlen játéknak tartja, hogy a *fog* és nem a *kezd* lett a segédige. Ő ugyanis úgy gondolja, hogy „[a *kezd* és a *fog* ige] sokáig együtt halad a jövő idő kifejezésében is, míg végre a *fog* győz” (1992: 364). Ezt erősíteni hivatott, *kezd* segédigés példái azonban 16. századiak, mindegyikükben megfigyelhető a cselekvés közvetlen elindulásának jelzése (1992: 342–343), miközben a Jókai-kódex már egyértelműen általánosabb jövő idejű használatot mutat a *fog* tekintetében (vö. ABAFFY 1992: 135).

Arra a kérdésre, hogy miért nem tudta kiszorítani a *kezd* a *fog*-ot a segédigei szerepből, részben már válaszoltunk a két – egy adott időben közel azonos funkciójú – ige segédigei szerepe időbeli egymásutániségának felvázolásával. Ebben a „quasi versengésben”

azonban lényeges a jelentés és a struktúra különbsége is (vö. BENKŐ 1988: 86). A struktúra ugyanis kihat a jelentés alakulására, a morféma további szerepekre való alkalmasságára. Ebben a tekintetben a *kezd* (bár ismeretlen eredetű és a végén álló *-d* csak vélelmezetten képző: TESz.), örzi a kezdés alapvető jelentését még segédigeiként is, ezt erősíti a szóvégi *-d* más szavakban meglevő analógiája, inchoatív jellege. A *fog* ezzel szemben abszolút tő, nincs rajta képző, s ezért alkalmassá vált arra a jelentésbeli „kifakulásra” (bleaching), mely számos szerző szerint a grammatikalizációs folyamat egyik fontos lépése (DÉR 2008: 23).

Kulcsszók: grammatikalizáció, jövő idő, nyelvhasználat, ómagyar kor, segédige.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA kiad. 1997. *Debreceni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 21. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- AporK. = Apor-kódex. Kiadása: HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI kiad. 2014.
- P. BALÁZS JÁNOS kiad. 1981. *Jókai-kódex XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1956. A *-tól fogva* névutó kialakulása. *Magyar Nyelv* 52: 429–435.
- BodK. = Bod-kódex. Kiadása: PUSZTAI kiad. 1987a.
- BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC kiad. 1967. *Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CornK. = Cornides-kódex. Kiadása: BOGNÁR–LEVÁRDY kiad. 1967.
- DebrK. = Debreceni kódex. Kiadása: ABAFFY–REMÉNYI kiad. 1997.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–371.
- HAADER LEA – KOC SIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF kiad. 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest–Sepsiszentgyörgy.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- JókK. = Jókai-kódex. Kiadása: P. BALÁZS kiad. 1981.
- KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA – OSZKÓ BEATRIX kiad. 2000. Peer-kódex. *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 25. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- KÁLMÁN BÉLA 1974. A jövő idő kifejezései a magyarban. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentésan és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 234–236.
- Klev. = HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 204–233.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MüchK. = Müncheneri kódex. Kiadása: NYÍRI kiad. 1971.
- NagyszK. = Nagyszombati kódex. Kiadása: T. SZABÓ kiad. 2000.
- NYÍRI ANTAL kiad. 1971. *A Müncheneri kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PeerK. = Peer-kódex. Kiadása: KACSKOVICS-REMÉNYI– OSZKÓ kiad. 2000.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1987a. *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1987b. *Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SándK. = Sándor-kódex. Kiadása: PUSZTAI kiad. 1987b.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 352–371.
- T. SZABÓ CSILLA kiad. 2000. *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Régi Magyar Kódexek 24. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 442–460.

On the Hungarian auxiliary *fog* ‘will’

It is due to lack of sufficient sources and the character of the texts that are available from the Old Hungarian period that our conclusions and the back-projections based on them are often vague. One of the cases in point is the verb *fog* ‘hold’ whose auxiliary use (future: *fog* + infinitive) raises a number of issues. In the early sixteenth century, *fog* and *kezd* ‘begin’ occur in an auxiliary role in all but identical circumstances. The paper argues that *fog* is earlier in an auxiliary role than *kezd*; on the basis of spoken-language data, *fog* refers to a general and intended future action in this period whereas the use of *kezd* has to do with its inchoative character and its instances refer to the actual beginning of the action. An analysis of examples drawn from ecclesiastical texts fails to support the earlier claim that the two verbs had co-existed in identical roles. Our conclusions are further corroborated by a structural analysis of the two words concerned.

Keywords: grammaticalization, future tense, language use, Old Hungarian period, auxiliary.

HEGEDŰS ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az énekléstől a sírásig: a *dudol* ~ *dudul* és a *tutul* tájszavak összefüggéseiről

A *dudul* valódi tájszavunknak egyes nyelvjárásainkban nemcsak 'énekel', hanem 'jajgat, sír' jelentése is van: *Mid dudúsz, gyerök?* 'Miért sírsz?' (AmTsz. 99). Az ÚMTsz. *dúdol* szócikkében arra van utalás, hogy a *dudul*-lal kapcsolatban van még a *tutul* ige 'vonít' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 1028). A címben említett tájszavak összefüggéseinek vizsgálata szemantikai és morfológiai szempontok szerint sok tanulsággal járhat. Erre tesztek kísérletet ebben az írásomban.

A szótörténet adatai szerint a mai *dúdol* igeék jelentései időrendben így követik egymást: 'csendes dalol', 'szellent', 'vonít' és 'egyhangúan zúg, bűg' (TESz. 1: 682). A *dúdol* első írásos előfordulása 1565-ből: „*Dúdoló és czufoló ének*”. 1685-ből adatható a *dudul* szóalak (uo.). A *dudul* nyelvjárási jelentései: 'énekel, dalol', 'sípól', 'süvölt', 'tódul, ömlik', valamint a 'vonít' (ÚMTsz. 1: 1028 és az MNyA. 377. lapja).

A *dúd-* szótöböl sarjadt *dúdol* ~ *dudol* ~ *dudul*, *dúdog* ~ *dudog*, *dudorázik* hangutánzó eredetű szócsalád. A *dúdol* „Hangalakja az egyhangúan bűgő vagy tompán zűgő emberi és természeti hangot jeleníti meg. A hangutánzás síkján összefűg a *tutul* 'vonít' igevel, sőt távolabbról *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. 1: 682).

A *dudul*-ra a dunántúli regionális tájszótárainkban (kivéve az AmTsz.-t) nincs adat, de a *dudog* ige szerepel ezekben a jelentésekben: 'dűnnyög, mérgeződik, zsörtölődik' (KmTsz. 52), 'duzzog, durcáskodik' (BüssTsz. 54), 'ingerülten morgolódik' (KiskSz. 60), 'ond-mond, dohog, duzzog, panaszkodik' (MihTsz. 9), 'magában, halk hangon énekel, vagy élesebb hangon sír, fűj' (OrmSz. 107), 'kissé magában, visszafojtva és duzzogva beszél' (AmTsz. 99).

Nehéz választ adni arra, hogy a *dudul* elsődleges jelentése, az 'énekel' mellé mikor és hogyan társult mellékjelentésként a 'vonít'. Mivel a *dudol* ~ *dudul* alapjelentése 'hosszan, egyhangúan bűgő emberi vagy természeti hang', ebből a jelentésmagból alakulhatott ki **j e l e n t é s b ő v ü l é s s e l** a 'hosszan, érdesen, panaszkodó, síró hangot hallat' jelentés.

A *dudul* határozói igenévi formája a Délkelet-Dunántúlon a *dudúvā*. Az igenévi szóalak azt fejezi ki, hogy '<személy> vmely okból hosszán tartó, panaszos hangon, esetenként akár sírva jön, ill. érkezik vhová'. *Gyűsz tē még dudúvā hozzám!* – mondják Alsómocsoládon akkor, ha valaki még túl magabiztos, ám várható, hogy később jajgatva, panaszkodva, csaknem sírva kér majd segítséget, oltalmat.

Kérdés lehet továbbá, hogy miért tartozik össze a *dudul* igeiben az egymástól bizony távol eső két fogalom: az **é n e k l é s** (dalolás) és a **s í r á s**? Frazémáinkban érdekes módon kapcsolódnak össze a **n e v e t é s**, **m u l t a t á s** (**é n e k l é s**) és a **s í r á s** antonimák. *Sírva vigad a magyar* – idézzük némileg beletörődvé a közmondást, jelezvén, hogy „bármennyire is örül a magyar ember, mindig vegyül az örömebe bánat is. [És] ... a sírva-vigadás magyar hagyomány” (FORGÁCS 2004: 624). – *Sírás lesz belőle!* – intjük gyermekeinket azért, hogy hagyjanak fel a féktelenséggel, az oktalan nevetgélessel

(O. NAGY 1966: 597). Hasonló intelmek: *Nagy nevetésnek sírás a vége. – Pénteki nevetés, vasárnapi sírás.* (O. NAGY 1966: 498). *Péntökön nem jó nevetni, mer szöröncsétlen nap!* (Alsómocsoládi hiedelem.) Gyermekek egymás között bosszantásul mutató ujjukat összeütögetve mondták Alsómocsoládon: *Sírás, nevetés – kutyaszar a fizetés!* [Nem érdemes sírni!] – Ellentmondásos lelki állapotunk érzékeltetésére mondjuk: *Az egyik szemem sír, a másik nevet.* Arany Jánosnak A gyermek és szivárvány (1854) című verse kezdő soraiban is jelen van ez a frazéma: *Sírt az ég az egyik szemével, / A másikkal nevetett* (idézi BÉKÉS 1968: 563). Az allegorikus mesétől elszakítva az egyszerűsödött frazémával gyermekekre és nőkre szoktunk célozni, akik mosolygósan könnyeznek, és könnyeik között képesek nevetni. – Arany János szerint a *Fájdalom a boldogságnak / Egyik alkatrésze* (l. BÉKÉS 1968: 564). Az idézett frazémák igazolják, hogy a magyar hagyományban megfér egymás közelében a *sírás – nevetés*, a *dudulás* (éneklés, mulatás) és a *sírás*.

A *dudul* ige második szótagjának magánhangzója zártság tekintetében hasonult az első szótagbeli vokálshoz, illetve a záródást elősegítette a szótagzáró *l* is. A szóvégi *l* kiesése után a második szótag magánhangzójának időtartama megnyúlik egyes nyelvjárásokban: *Sokszor dudútak a gyerekök.* Ugyanígy ment végbe a *tutul* szóban a hangalakváltozás, mint a *dudul*-ban; vagyis: *tutul > tutú*. Például: *Tutúnak a kutyák.*

A *tutul* ige a *dudul* alakváltozata is lehetett eredetileg, majd a jelentésváltozás eredményeként önálló szóvá vált. A szókezdő *d* hang zöngétlenné válása után mehetett végbe a szóban a *d > t* hangváltozás. Onomatopoetikus szavak esetében azonban az egymástól független keletkezés sem zárható ki. Új köznyelvi szótárunkban is olvasható a *tutul* tájszó *nép* [népnyelvi] minősítéssel. Jelentései: 1. <farkas, róka, kutya > mély, tompa hangon vonít. 2. *ritk.* kürtöl, túlköl. 3. <szél> zúgva süvölt (ÉKsz.² 1380).

A hangutánzó eredetű tájszavaink poliszém jelentéseinek megértését/megértetését csak úgy lehet elérnünk, ha az egyes szócsládók jelentéskapcsolatait, morfológiai sajátosságait rendszerszerű összefüggéseikben elemezzük. Erre tettem kísérletet az állathangutánzókról írt dolgozatomban (PESTI 2012). Egy-egy szó jelentésrétegei feltárhatók, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a jelentésváltozás során általában a konkrét (valóságos) szintről jut el minden szójelentés-változás az absztrakt jelentés(ek) irányába. Igaza van HADROVICS LÁSZLÓnak, amikor ezt írja: „még a köznyelvben is elég nehéz olyan szót találnunk, amelyiknek csak egy jelentése lenne” (HADROVICS 1992: 59–60).

Néprajzi szempontból érdemel figyelmet az, hogy a *tutul* igehez sok hiedelem tartozik: *Tutút a kutyánk éjjē, biztossan valami bajt éröz* (AmTsz. 405). – *A Szabójék kutyájja egész éjjē tutút. Biztossan mökhā valaki* (BüssTsz. 227). – *Halot lösz, mer tutol a kutya* (KiskSz. 258). – *De tutúnak a kutyág valahun, rossz azt hāgatnyi is* (KmTsz. 225). – *Nagyon tutúnak a kutyák, bizonyossan tűz lész éjjē* (ÚMTsz. 1: 499).

Hivatkozott irodalom

AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. K. n., Alsómocsolád, 2008.

BÉKÉS ISTVÁN 1968. *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Kiadó, Budapest.

BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.

BüssTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

FORGÁCS TAMÁS 2004. = *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Kiadó, Budapest.